

GÖK TÜRK TARİHİ COĞRAFYASI

HISTORICAL GEOGRAPHY OF GOK TURKS

Anıl YILMAZ*

Özet

Gök Türk çalışmalarında az değinilen konulardan biri, Türk kültürünü besleyen kaynakların alt yapısıdır. Bozkır sınırlarının tarım uygarlıkları ile kesiştiği yerler, iki tarafın da kültüründe bazı sentezlenmelere yol açmaktadır ki, bu konu sadece arkeolojik verilerden değil, savaş malzemeleri ve taktikleri, bürokrasi dili, kılık-kıyafet vs. konulardan da takip edilebilir.

Makale iki ana coğrafya üzerine yoğunlaşmıştır: İlki, Türklerin orijinal malzemelerini meydana getirdiği güney Sibirya ve Moğolistan bölgesi. Bu coğrafyanın yaşam şekli ve inançları, göçerlerin üretmiş oldukları sanat eserlerini doğrudan etkilemiştir. Burada tarım topluluklarının etkisi minimum seviyededir. İkinci coğrafya ise, Gök Türklerin yerleşik (tarım) kültürlerle gerek siyasi gerek kültürel ilişkiler kurduğu sınır boyları. Burada iki büyük kültür bulunur ki ilki Ordos üzerinden Çin, diğeri Tengri dağları üzerinden İran.

Bölgelerarası ilişkiler detaylandırıldığında, göçerlerle yerleşiklerin birlikteliği, hayallerimizde canlanan barbar – medeni ikileminin çok çok ötesinde olduğu anlaşılır. Soğdlar Gök Türklerin hamiliğini daima Sasanilere tercih etmişlerdir. Tang ve Gök Türk idarecilerinin akıllı olanları da (Tai Tsung ve Bilge Kağan gibi), savaş ve yağma politikalarından ziyade, sürdürülebilir ticari ve kültürel ilişkileri temellendirmeye çalışmışlardır.

Tespit edilen bölgelerin iyi analiz edilmesi gerekiyor ancak üçünün birden (izole olarak adlandırdığımız Altay dağları çevresi; geçiş bölgeleri olarak ifade ettiğimiz Tengri dağları ile Ordos) aynı makale de incelenmesinin, çalışmanın boyutlarını ve anlaşılabilirliğini aşacağını düşündük. Bu yüzden makalemizi ikiye ayırdık: Elinizdeki çalışma, Moğolistan ve Tengri dağlarının, bir sonraki çalışmamız ise Ordos bölgesinin tarihi-coğrafyası üzerine olacaktır.

Anahtar kelimeler: Tarihi coğrafya, Sogdiana, Ordos, Gök Türk, Orta Asya, Türkistan.

---

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk İslam Arkeolojisi Bölümü

Abstract

One of the subjects mentioned seldom on Gok-Turk studies is the infrastructure of the resources which has fed the pre-Islamic Turkic Culture. Places where the step borders and the agricultural civilizations intersect cause some synthesis which could be traced not only from the archeological data but also cultures, such as war materials and tactics, bureaucratic language and the dresses.

Article is majored on two main geographies: First, south Siberia and Mongolia region where the Turks created their original materials. This geography's life style and beliefs had a direct effect on the art objects created by the nomads. The influence of agrarian societies here is on minimum levels. Second geography is where Gok-Turks have had interactions with settled (agrarian) societies on political and cultural levels. There are two major cultures here; first China over Ordos and second Iran over Tengri Mountains.

Once the interregional relations detailed, association of urbans with nomads; is more than barbarian – civilized dilemma which was created in our imagination. Sogdians have always preferred the Gök Turks patronage to Sassanid's. And wise leaders of Tangs and Turks such as Tai Tsung and Bilge, have prefer sustainable commercial and cultural relations rather than war or looting policy.

Examining all three regions in the same article would increase the size of the research so we decided to divide into two parts: the article reading, consists isolated areas (such as western Mongolia and southern Siberia) and one of the transition area: Tengri mountains and its hinterland. Our next study will be about Ordos where Turks and Chinese culture were mixed.

Key words: Historical geography, Sogdiana, Ordos, Gok Turk, Central Asia, Turkestan.

Giriş: Kültürel Farklılaşmalar

Güney Sibiryaya ve Moğolistan'dan başlayarak, bir kuşak halinde batıya, Karadeniz'in kuzey steplerine kadar uzanan ve bugün Avrasya olarak adlandırılan bozkır kuşağı, Bronz çağından itibaren MS 13.yy.a kadar benzer yaşam şeklini benimsemiş göçer halklara ev sahipliği yapmıştır.¹ Bu bütünlük öyle görülmektedir ki, sadece benzer bir yaşam şeklinin ötesinde, sanatsal ve aynı zamanda etnik bir birlikteliğe de işaret etmektedir. Bu durum arkeolojik veriler ile sınırlı olsaydı, belki

¹ Detay vermek gerekirse; batı Moğolistan ve güney Sibiryaya'dan başlayarak batıya doğru, Altay – Tengri dağları (dolayısıyla Kırgızistan), Kazakistan (Aral gölü ve iki nehir arası hariç), Hazar denizinin kuzeyi (Urallar ve Volga nehri dâhil), Kırım bölgesi ile birlikte Tuna nehrinin kuzey kıyıları 'Avrasya bozkır kuşağı' olarak adlandırılmaktadır. Bazı akademisyenler bu kuşağı Avrupa Hunlarından dolayı Macaristan'a kadar da uzatır. Bu kuşak Bronz çağdan Ortaçağın sonuna kadar, göçer halkların kontrolünde kalmıştır.

sadece sanatsal bir yaklaşım olarak düşünülebilirdi ancak kazılarda ortaya çıkan insan iskeletleri üzerinde yapılan DNA analizleri de Kırım'ın kuzey steplerindeki halklarla, Moğolistan'daki halklar arasında genetik bağlar olduğunu göstermektedir (Yablonsky 1995:241; Li 2010).²

Genetik ya da kültürel benzerlik önemli değil, asıl belirleyici olan; “göçerliği” benimsemiş bu halklarla, güneyde “yerleşik” yaşam şeklini benimsemiş imparatorluklar arasındaki ilişkilerdir: Üretim tarzlarına bağlı olarak ekonomileri, inanç şekilleri ve ritüelleri, bu süreçte geliştirdikleri maddi kültür verileri, ikili ilişkileri gibi hayatlarını kuşatan her alanda, göçerler ve yerleşikler arasında bir takım farklılıklar bulunur. Ancak nihayetinde iki toplum arasında, her hangi bir sebepten ötürü diyalog kurulabilirdi eğer, bir süre sonra hem ticari hem de kültürel bir takım alış-verişlerin başladığı da ön görülebilir.

Böylesine geniş coğrafya içinde kalan Avrasya göçerlerinin sanatlarının şekillenmesinde iki önemli bölgenin ortaya çıktığını iddia edebiliriz: İlki, sonraki ilişkiler için de bir öz oluşturacak, tamamen “göçerlik mantığını” şekillendiren alan. Burası tarım toplumları ile neredeyse ilişkisi olmayan, *izole kalmış* Yenisey, Altay – Sayan dağlarının yamaçları, kuzey – kuzeydoğu Kazakistan stepleri ile batı Moğolistan'dır. Coğrafi olarak bu bölgenin ismi İç Asya'dır ki, sıklıkla ama yanlışlıkla Orta Asya olarak da adlandırılır (harita).

İkincisi ise, güneydeki tarım toplumları ile ilişki içinde bulunan *geçiş bölgeleridir*. Avrasya boyunca yerleşik kültürlerle sentez oluşumlara sahne olan üç ana bölge bulunmaktadır. Batıdan doğuya gidersek, bunlardan *ilki* Kırım bölgesidir. Kimmer, İskit, Hun, Avar, Peçenek ve Kıpçak gibi bozkır halklarının İç Asya'dan

² Kuşak üzerindeki bu bağ, bazı araştırmacılarca “Aryan göçü” teorisi ile çözülmeye çalışılır ve izleri Tarım havzasına kadar takip edilebilir. Nasıl isimlendirilirse isimlendirilsin, Bronz ve Demir çağı boyunca oluşan güçlü kültürlerin neredeyse tamamının bu göçe bağlanması ne kadar akademiktir tartışılır. Çünkü ileride de değineceğimiz üzere bu göçün arkasından önemli bir sentezlenme yaşandığını sadece arkeolojik veriler değil, genetik araştırmalar da teyit eder (Li 2010; Gonzalez-Ruiz 2012). Kuşak içinde ‘göçer kültürü’ yaşayan ancak farklı genetik özellikler taşıyan halklar da vardır (Chikisheva 2008:137). Ancak tezimiz bu farklı halkların sentez bir kültür yarattıkları yönündedir. Sayısı 245i bulan iskelet üzerinde yapılan analiz verilerinden yola çıkarak, Hint-Avrupalıların güney Sibirya ve Kazakistan'ın nüfusunu oluşturduğu (Kozintsev 2008) tezine ise asla katılmadığımızı ifade etmek isterim. Ancak aynı yazarın Okunev kültürünü oluşturan halklar için vardığı sonucun (Kozintsev 2008:141) tarafımızdan makul olduğunu da belirtmek isterim. Yine aynı yazarın bir başka makalesinde vardığı sonuç da, bizde tek taraflı bir bakış açısı ile değerlendirme yapıldığını düşündürmüştür (Kozintsev 2009:133-134).

Bu sebepten ötürü sadece genetik ya da arkeolojik veriler ya da lingüistik çıkarımlar, araştırılan kültürü anlamak için kesinlikle yeterli olmamaktadır. Son zamanlarda hızla gelişen disiplinler arası ilişkilerin derinleşmesi gerekmektedir.

batıya doğru yaptıkları göç burada nihayetlenir (bazıları daha sonra biraz daha batıya, Macaristan'a kadar ilerler). *İkinci* olarak bugünkü Kırgızistan ve Tacikistan'ı (Tengri dağlarının batısı ile birlikte) içine alan Fergana ve civarı ya da daha geniş anlamıyla Türkistan (Orta Asya ifadesi ancak burası için kullanılabilir), *üçüncü* ve son olarak da Sarı nehrin (Huang ho) kuzeye kıvrım yapan kavisin iç kısmı, yani Ordos.³ Çalışmamız Gök Türk tarihi-coğrafyasını incelemek üzere kurgulandığı için biz Avrasya'nın Asya tarafında kalan bölgeler üzerine yoğunlaşmayı tercih ettik.

Aslında Gök Türkler kendi sınırlarını çizerek, çalışmamızı kolaylaştırmış gibi görülmektedirler: Kül Tigin yazıtının⁴ Güney yüzü 2. satırında;

“İleri(de) gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.”

Görüldüğü üzere bu ifade günümüz bakış açısı ile incelendiğinde çok da anlamlı gelmiyor. Ancak o gün için değerlendirmek istersek; iki müstesna kardeşten küçüğü, halkına ya insanoğlunun gidebileceği her yer bizim topraklarımızdır demek istemiştir ya da gerçek anlamda Kağanlığın sınırlarını çizmek istemiş olmalıdır.⁵ Şimdi bu bölgelerin coğrafi, tarihi ve kültürel alt yapılarını inceleyerek, “gün doğusu”, “gece ortası” gibi ifadelerin nereleri olabileceğini; bu bölgelerin kültürel olarak eski Türklere neler katmış olabilecekleri ile ilgili önermelerde bulunalım:

³ Çalışma her ne kadar Gök Türkler üzerine yoğunlaştıysa da bir şekilde benzer göç yollarını takip eden ve aynı coğrafyalarda hâkimiyet kuran İskit ve Hun gibi Kağanlıkları da ilgilendirmektedir. Çünkü biraz ileride detaylandıracağımız Ordos, Gök Türklerden önce Hun kültürünün ve sanatının da şekillenmesine yol açmıştır ki, ilk defa “Ordos buluntuları” adıyla British Museum’da sergilenen arkeolojik materyal, İskit döneminin sonlarına doğru ancak İskitlerden farklı bir kültürün üretimi olarak dikkat çekerler. Aynı şekilde bugünkü Afganistan’a kadar ilerleyen ve Kushan imparatorluğunun içindeki etkilerinin ne olduğu tam kurgulanamamış İskitler; daha sonra Afganistan ve batı Tengri dağları boyunca hâkim unsur olan Eftalit adıyla da anılan Ak Hunlar ve yine aynı coğrafyaya gelen Gök Türkler de benzer kültürel, siyasi ve ekonomik durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bununla birlikte çalışmanın detayında Gök Türk dönemi arkeolojik buluntularına ağırlık verilmiştir.

⁴ Aksi belirtilmedikçe Gök Türk yazıtlarında kaynak olarak Tekin’in (Tekin 1988) tercümesi kullanılmıştır.

⁵ Kül Tigin anıtından biraz daha önceye tarihlendirilen (718 ?) Ongin anıtının ikinci satırında daha gerçekçi bir sınır çizilir: “Türk halkı, doğuda güneşin doğduğu, batıda güneşin battığı yere kadar; güneyde Çin, kuzeyde ormanlı dağlara kadar ... [10-14. kelimeler eksik]” (Ongin:2).

Gelişme: Coğrafyanın Belirleyiciliği

1. İzole bölgeler

Yukarıda da bahsedildiği üzere bu coğrafya Yenisey, Baykal, Altay – Sayan dağlarının yamaçları ile kuzey – kuzeydoğu Kazakistan stepleri ve batı Moğolistan'ı kapsar. Gök Türklerin arkeolojik verileri buralarda daha saf özellikler gösterir ve kendilerinden önce aynı bölgede var olmuş (Andronovo, Karasuk, Tagar vb.) kültürlerle sıkı bir devamlılık içinde olduğu açıktır. Anlaşılan o ki, Türklerin kültürleri burada evrilmiştir. Çünkü ilk özgün keramik örnekleri, ölü kültüründeki orijinal ilk uygulamalar, süslemeler yani “kendine özgülük” bu coğrafyada gerçekleşmiştir. Ve bu farklılığın olgunlaşmanın başladığı dönem MÖ.II.binyılın başlarında ortaya çıkan Andronovo kültürü olmuştur (Ögel 1991:7).

Bir konuyu belirtmek öncelikli hale geldi: Öyle görülmekte ki, Dünya üzerindeki bir kültürün gerçek anlamda saflığından bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte iki kültür asimile olmadan bir kaynaşma yaratabiliyorlarsa o zaman bir uygarlıktan bahsetmek mümkün olabiliyor ki, Ögel'in vurgulamak istediği bu konu olsa gerek. Çünkü Andronovo ile birlikte İç Asya ilk defa lokal uygulamalardan ziyade bir kültür bütünlüğüne ulaşmış bulunuyor.

Çalışmamız genel olarak kültürler arası etkileşimin kuzey (göçer) – güney (tarım) yönlü olduğu üzerine kurgulanmış gibi gözükmese de, arkeolojik veriler göstermektedir ki en eski ilişkiler Avrasya'nın batısı ile doğusu arasında gerçekleşmiştir. Batı literatüründe bu göç hareketi, *Aryan göçü* kavramı ile açıklanır. Doğu Türkistan'daki bazı arkeolojik veriler de bu teze uygun gibi gözükmektedir (Heine-Geldern 1964:889-890).⁶ Adı ne olursa olsun bu göçün batılı yaratıcılarından bir kısmı Minusinsk bölgesine kadar ulaşarak *monolit kültürünü* buralara taşımış olmalıdır.⁷ Eğer steller, batı Avrasya'daki gibi hiç değişmeden güney Sibirya'da da dikilmeye devam etseydi o zaman bu yeni gelenlerin buralarda farklı bir etnik yapılanma gerçekleştirdikleri düşünülebilirdi. Ancak arkeolojik veriler bu göçün bir hâkimiyet ile değil, sentezlenme ile sonuçlandığını gösterir.

⁶ Bu göç araştırmacılarca hem arkeolojik hem de linguistik veriler dikkate alınarak yorumlanmaktadır (Gimbutas 1963:817) buna son zamanlarda DNA araştırmaları da eklenmiştir. Doğu Türkistan'a yaşanan bu göçün linguistik yansıması Toharca ile açıklanır ki (Mallory 2010:50), güney Sibirya'da böyle bir veri yoktur. Belli ki Sibirya'da dil ile ilgili bir kaynaşma olmamış, Ural-Altay ailesi ağır basmış.

⁷ Gimbutas bu göçü kurgan kültürünün yayılması olarak değerlendirir (Gimbutas 1963:821). Bu dönemde yapılan pek çok yorum Andronovo kültür yaratıcılarının İran coğrafyasından bozkıra çıktığı yönündedir (Jettmar 1956:335). Bugün göçün yaşanıp yaşanmadığı ile ilgili bir problem kalmamıştır, ancak başlangıç yeri ile ilgili bazı farklı öneriler bulunmaktadır. Biz steller üzerinden gitmeyi tercih ettik.

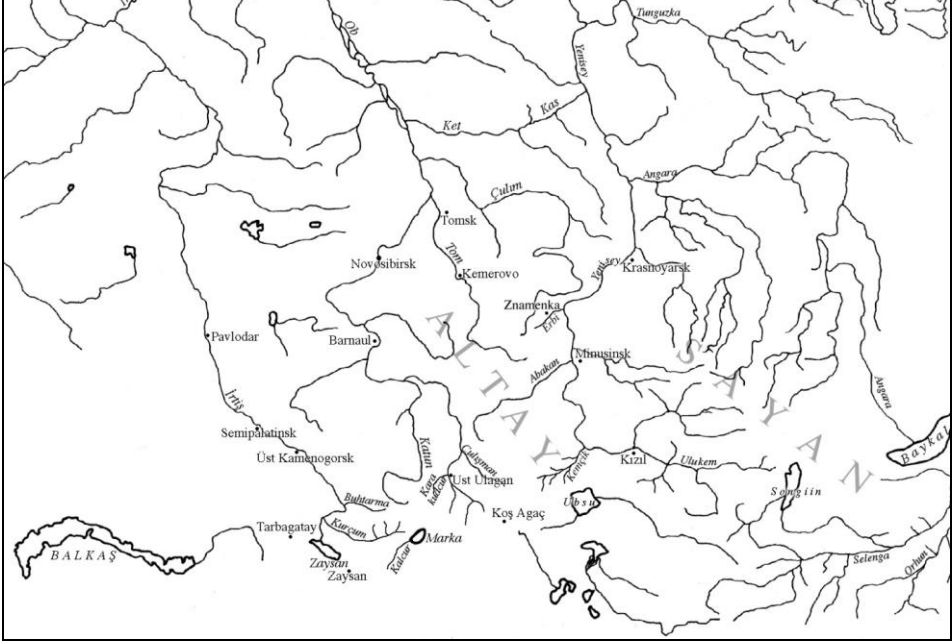
Çünkü steller, bu göçü yaratanların daha önce yaptığı (Avrupa'daki örnekler) gibi sağır bırakılmamış, üzerlerinde şaman maskları, yıldızlar arası seyahati gösteren haritaları gibi ünik ifadeler işlenmiştir. Dünyanın başka hiçbir yerinde bu şekilde bezenmiş dikilitaş yoktur. Anlaşılan Avrasya'nın batısından gelen halklar ile yerleşik unsurlar kaynaşmış, iki kültür sentezlenerek sadece güney Sibiry'a özgü, göçer bir uygarlık ortaya çıkmıştır.⁸

⁸ Arkeolojik olarak veriler böyle değerlendirilebilirken, genetik olarak da aynı sonuç çıkarılabilir. Ancak bölgede DNAsı çalışılmış iskeletler MÖ.5-3.yy.a tarihlendirilen Pazırık kurganlarına aittir. Nihayetinde Pazırık kurganlarını yaratan topluluk; Andronovo kültürünün uzantısı olduğu için böyle bir sentezlenmenin varlığı, Avrasya'nın batısındakilerle doğusundakilerin gerçek anlamda bir kaynaşma yaşadığını gösterir (Gonzalez-Ruiz 2012:2,10).

Son zamanlarda kafatası ölçümleri yeniden popüler hale geldi. Güney-batı Sibiry'a'da, Andronovo kültürünün yoğun malzemelerinin bulunduğu Federovka'da yapılan kraniometrik ölçümler, burada aynı gömü alanlarını kullanan nüfusun heterojen özellikler taşıdığını göstermiştir (Kiryushin – Solodovnikov 2011:122). Yazarlar mezarlardaki bu farklı yapıyı göç kavramı ile açıklamaktadırlar ve yine sonuçlar, değişkenliğin kadın kafatasları üzerinden olduğunu göstermiştir (Kiryushin – Solodovnikov 2011:139-140). O halde batıdan bu bölgelere gelen topluluklar, yerel kadınlarla evlilik yapmışlardır diye yorumda bulunabiliriz. İhtimale ileride yapılacak benzer çalışmalar, yerli erkeklerin de bölgeye dışarıdan gelenlerin kadınlarıyla evlilik ilişkisi yaşadıklarını gösterecektir. Mitokondrial DNA analizleri de benzer sonuçlar sunar (Molodin 2012:67).

Minusinsk bölgesindeki Andronovo heykelleri üzerinden hareket eden Griyaznov mezarlardaki bu farklılığa başka bir bakış açısı getirir: O'na göre bu farklılık, sosyal hayatta yaşanan değişiklik sonucu olmuştur. Afanasievo ve öncesinde yaşanan “anaerkil” dönemde erkekler evlenecekleri kadınların bağlı bulunduğu Boy'a giderlerken, Andronovo ile başlayan “ataerkil” yaşam tarzında kadınlar erkeklerin Boy'larına gelin gelmeye başlamışlardı (Griyaznov 1950:152). Nihayetinde bizi ilgilendiren mezarlardaki heterojen yapıdır.

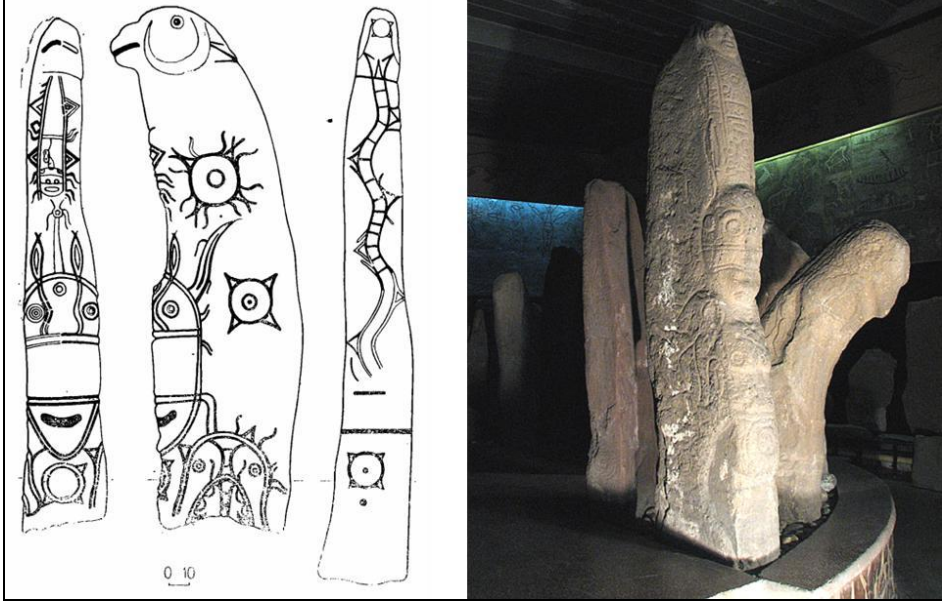
Zamanını aşan bir makaleden mezarlardaki heterojen yapılarla ilgili farklı bir yorum gelir: Andronovo dönemi matriarkal bir sürecin sona erdiği ve patriarkal bir evrenin başlangıcını göstermektedir. Afanasievo'da (ve öncesinde) olduğu gibi erkekler evlenecekleri kadının ailesine katılmıyorlar, kadınları kendi aileleri (geniş anlamda Boyları) içine alıyorlardı. Dolayısıyla farklı gen ihtiyacı Andronovo topluluklarını dışardan evliliğe itmiş, İç Asya'da kadınların kaçırılma geleneğini başlatmıştır (Griyaznov 1950:152). Dolayısıyla “atalar kültü” toplum içinde günümüze kadar sarkacak bir yer bulmuştur. Kadınlar, Gök Türk ve çağdaşı kağanlık yapılarına baktığımızda; toplum dışına tamamen itilmiş olmuyorlardı ancak bir daha asla Afanasievo ve öncesindeki konumlarına ulaşamadılar (maalesef).

Harita 1. Güney Sibirya bölgesi, Türk kültürünün en saf örneklerinin verildiği yer olarak kabul edilebilir. Hun ve Avarları bir kenara koyarsak, Moğolistan'da görülen arkeolojik verilerin ilk örneklerini Yenisey boylarında görürüz. Dolayısıyla kültür Baykal'ın kuzeyinde şekillenmiş, önce Altay dağları (batı Moğolistan) ve neredeyse eş zamanlı olarak Tengri dağlarına yayılmıştır. Dolayısıyla izole bir bölge arayacak bakmamız gereken yer; nehir ağlarıyla bir dantel gibi işlenmiş güney Sibirya düzlükleri olmalıdır.

Bu bölgenin inanç şekli de, kendine özgüdür. Ne güneyde olduğu gibi tanrıların insan üzerinde mutlak hâkimiyeti vardır, ne de ilkel toplumlarda olduğu gibi totemcilik. Andronovo kültüründen başlayarak Gök Türklere kadar törenler, açık hava tapınağı olarak isimlendirilebilecek kült alanlarında yapılmıştır. Ve bu kült alanlarında her zaman heykeller bulunur. Heykellerin zaman içinde artistik ve kavramsal bazı değişiklikler geçirdiklerini söyleyebiliriz, ancak özünde törene merkezlik ettikleri bellidir.

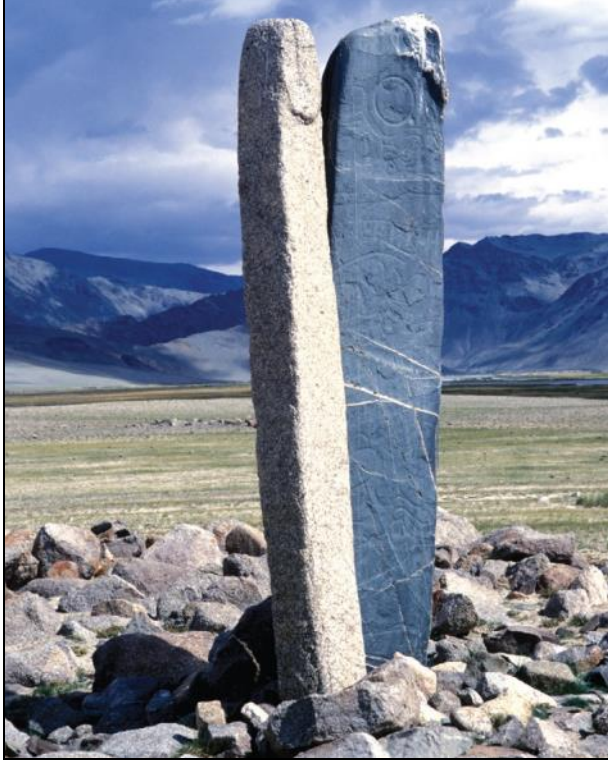
Andronovo kültürüne ait bu heykeller (literatürde Okunev / Minusinsk heykelleri olarak da geçer, MÖ. 1200lü yıllara aittirler), daha çok Şaman ve yapılan ayini anlatmaktayken (Griyaznov 1950) (Resim 1), daha sonra yapılan Karasuk kültürü heykellerinin (MÖ. 9-5.yy.) ba-rölyef ya da kontra-rölyef şeklinde yapılmış geyik figürleri ile bezendiğini görürüz (Resim 2). Gök Türklerin (MS. 6-8.yy.) heykelleri ise tamamen ölüyü hatırlatan insan portreleriydi.

Resim 1. Güney Sibiryâ'da Okunev kültürüne (Bronz çağ) ait heykeller. Stelin ince kenarında üç göz ile ifade edilmiş bir mask bulunmaktadı. Her iki geniş yüzeyde ise yıldız motifleri, taşın arkasında ise zikzak çizen bir yol vardır. Stel en tepede ise bir koçbaşı ile sonlanır. Bu kompozisyon bize gökyüzüne yolculuk yapan ve yıldızlar arasından geçerek Ülgen'in yanına seyahat eden bir şamanı düşündürür. (Çizim Kızlasov 1991: res.5; Resim: Hakasya Ulusal Yerel Tarih Müzesi [Hakasskiy Natsionalny Kraevedçeskiy Muzej])

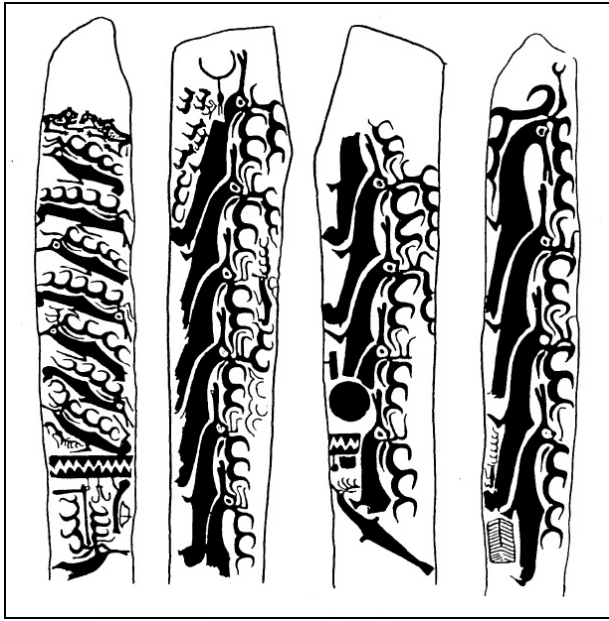
Öyle anlaşılıyor ki Okunev heykelleri, sentezlenerek Türk kültürünü başlatan bir süreçte ortaya çıkmıştı. Karasuk ve Tagar ise Andronovo'nun bir dönüşümü olduğu için ünik sayabileceğimiz zoomorfik özellikler taşıyan "geyikli taşlar" MÖ. 9.yy.dan itibaren görülmeye başlar (Akarov 1996:460) (Resim 3). Aynı coğrafyada MS.6.yy.da ortaya çıkan Gök Türklerin stelleri ise tamamen antropomorfik özellikler gösterir. Ancak Karasuk ile Gök Türklerin ortaya çıktıkları dönem arasında 1000 yılda fazla bir süre vardır. Dolayısıyla kültür aynı olsa da, geyikli taşların Gök Türk heykellerini artistik açıdan etkilediğini ileri sürmek çok doğru değil gibi gözükmemektedir. Bu soruna bir çözüm getirmek için, Moğolistan'dan Kırım'a göç eden bir başka halka, İskitlere bakmak gerekiyor. Avrasya bozkırlarında tamamen insanı anlatan ve portre özelliği taşıyan heykeller batıda, Kırım bölgesinde ortaya çıkmıştır ki, İskitlere atfedilirler (Resim 4).

Resim 2. Geç Bronz - Erken Demir çağına (Karasuk) tarihlenen bir stel (Tsagaan Göl nehir ağzı, Tsengel Somon, Moğolistan). Yayılan Okunev kültüründe MÖ.1200lere doğru bazı değişiklikler gözlemlenir. Stellerin üzerindeki Şaman maskalarının yerini insan portreleri alır. Ve taşların üzeri farklı hayvanların figürleri ile süslenmeye devam eder. Portrenin kulak hizasına gelen taşın geniş yüzeylerindeki yuvarlaklar bazı araştırmacılarca küpe, bazılarında yıldız olarak yorumlanmaktadır. Heykellerin çoğunda kemer bulunması (ve kemere, kılıç, sadak, vs. asılması) bu halkanın küpe olduğu izlenimini uyandırmaktadır. (resim Kubarev 2009: fig. 8)

İkonografik olarak MÖ.5-3.yy. İskit heykelleri ile MS.6-8.yy. Gök Türk heykelleri arasında ikonografik açıdan hiç bir fark yoktur. Her iki heykel grubunda da Beyler, sağ elleri ile kap tutarlar. Mağrur bir şekilde sol elleri ile kılıçlarını kabzalarından (ya da kemerlerini) kavramışlardır. İskit heykellerinde betimlenen Beyler, tam takım silahları ile bir savaşçı gibi gösterilmişlerken (kılıç, ok-yay, balta vs.) Gök Türk Beyleri sadece kılıçları ile fakat daha aristokrat bir hava içindedirler.

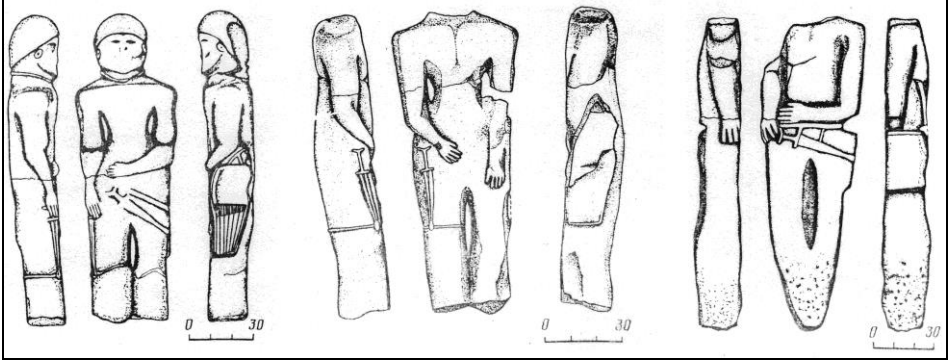

Resim 3. İskit dönemi stelleri (Geyikli Taş). Steller tamamen geyik figürleri ile çoğunlukla kontrarölyef olarak işlenmişlerdir. Zaman zaman taşların en üstünde insan portreleri olsa da çoğunlukla zoomorfik figürler yer alır. Ancak Karasuk ile başlayan kemer ve üzerine yapılan bazı aplikler de bu taşlarda görülmeye devam edeceklerdir. (resim Çaatar Çuluun, Moğolistan. Stöllner 2013:500 [foto Samaşev]; çizim, Volkov 1995:328, fig.4)

Resim 4 (a-b-c). İskitlerin MÖ.8.yy.ın son çeyreğinde Kırım bölgesine gelmesi burada farklı bir heykel tipolojisi yaratmalarına neden oldu. Bu heykellerde zoomorfik figürler görülmez. Anadolu ve Mezopotamya etkisi nedeniyle tamamen antropomorfik steller ön plana çıkmaya başlar. Resimdeki heykeller MÖ.5.yy.a tarihlendirilebilir. 4 a-b, Kiev Tarih Müzesi, 4c, Kirovograd Müzesi.

Kırım'ın kuzeyi ile Moğolistan toprakları arasında kronolojik olarak kabul edebileceğimiz kayıp halkayı ise Miladi dönemin hemen öncesindeki Sarmat heykelleri tamamlar ki, bugün Mangışlak (Bin kışlak) ovasındaki heykeller, İskit ve Gök Türk arasındaki geçiş formlarını barındırır (Resim 5). Her üç topluluğun da heykelleri ikonografik açıdan aynı ve yerleşik kültürlerle karşılaştırıldığında da ünik; sadece estetik açıdan farklıdır. İskit heykellerinin tamamen antropomorfik özellikler taşıması, güneyden gelen etkilere bağlanabilir. Nihayetinde gerek Mezopotamya'da gerekse Anadolu'da Kalkolitik dönemden beri insan biçimli tanrı ya da doğrudan insan heykeli yapma geleneği bulunmaktadır. Bu durum İskitlerin neden "geyikli taş" (Resim 3) denen stelleri yapmayı bıraktıklarını açıklar. Moğolistan'daki heykellerle Kırım'da heykeller arasında iki yüzyıllık bir süreç vardır. Ritüeli devam ettirmek isteyen İskit şamanlarının imdadına bahsettiğimiz gibi güneydeki sanatçılar (heykeltıraşlar) yetişmiş olmalı.

Resim 5. Sarmat heykelleri, Avrasya bozkırının iki yakasındaki (Kırım – Moğolistan) heykel gurubu arasında hem coğrafi hem de kronolojik olarak arada kalmışlardır. Batıdaki İskit heykellerinin tipolojik etkileri doğuda MS.6.yy.da şekillenecek Gök Türk heykellerinin prototipi sayılırsa, Sarmat heykelleri geçiş döneminin kurgusudur. Bölgedeki heykeller üzerinde fazla çalışılmamıştır ancak genel olarak MÖ.3-1.yy.a tarihlendirilirler. Her üç heykel de Bayte III kült alanından, (Ust Yurt yaylası – Mangışlak; Olhovskiy 1990:res.7, 8).

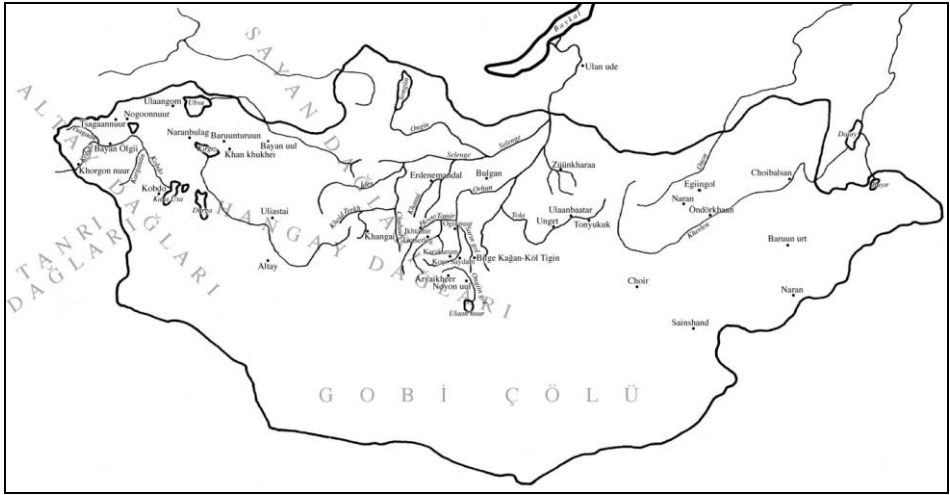
Gök Türklerden hemen önce Moğolistan topraklarını kontrol altında tutan Juan-Juanların böylesi kültür verileri yoktur ki, Türklerle aynı etkin guruba dahil olmamaları bu konuyu açıklar. Türkler’in 552 yılı ile birlikte bağımsız hareket etmeye başlamaları eski adetlerin, yani kült alanlarının yeniden ön plana çıkmasına neden oldu. İskitlerin Avrasya’nın doğusunda bıraktıkları “Geyikli taşlar” estetik ve kronolojik olarak çok gerilerde kaldığı için, batı Avrasya’da başka bir formda yeniden canlanan “antropomorfik heykeller” Sarmatlar kanalı ile doğudaki Türklere taşındı. Ancak bir Kağanlığı idare etmenin verdiği özgüven ile Türkler, soydaşlarından farklı bir plastik uygulama ile bu heykelleri şekillendirmişlerdir. Bu sayede siyasi olarak tarihe karışan Juan-Juanlar, kültürel ve estetik olarak da bozkırdan tasfiye edilmiş oluyorlardı. Gök Türk heykelciliğini tarihlendirirken kabaca 6-8.yy.lar dile getirilir. Ancak 552den önce de Gök Türklerin heykel yaptıklarını düşünmemiz yanlış olmaz (Resim 6).

Resim 6 (a-b-c). Gök Türk heykelleri, hem Doğu Gök Türklerinde hem de Batı Gök Türklerinde benzer ikonografik ve artistik öğeleri tekrarlar: Heykellerde tasvir edilen Beyler; sağ elleri ile kap (nadir olarak kuş, müzik aleti, kamçı, ...), diğer eli ile de kılıçlarını kabzalarından (ya da kemer) kavramışlardır. Batı ile Doğu Türk heykellerini birbirinden ayıran en önemli farklılık mimariden kaynaklar. Batı Gök Türk sahasında kült alanlarının önündeki heykeller batıya, doğudaki Türklerin kült alanlarındaki heykeller ise doğuya bakmaktadır. Ayrıca Doğudaki Türk heykellerinin önünde farklı sayılarda, balbal denen taşlardan oluşan bir sıra yine doğuya doğru uzanır, batıda böylesi taşlar yoktur. 6 a, Kırız Tarih Müzesi (foto: Kubat Tabaldiev – Anıl Yılmaz; 6 b-c, Khurgan Nuur, Moğolistan. (foto: Digital Collection University of Oregon Libraries. Mongolian Altai Inventory Collection), [http://boundless.uoregon.edu/u²/maic,1132].

Yukarıda açıklanan kült alanları, ölü adına yapılan yoğ-aş merasimine merkezlik ettiği için günümüz araştırmacılarını bile yanıltmakta, buraların mezar (kurgan) olduğunu düşündürmektedir (Yılmaz 2005:211). Bu konuda dikkatli olmak gerekir: Bölgede gelişen kültürlerin mezar mimarisi hep ve her zaman kurgan olmuştur. Bu mimarinin erken örnekleri de –yukarıda bahsettiğimiz üzere– batı merkezli yaşanan (Aryan) göç dalgasına bir veri sağlar.

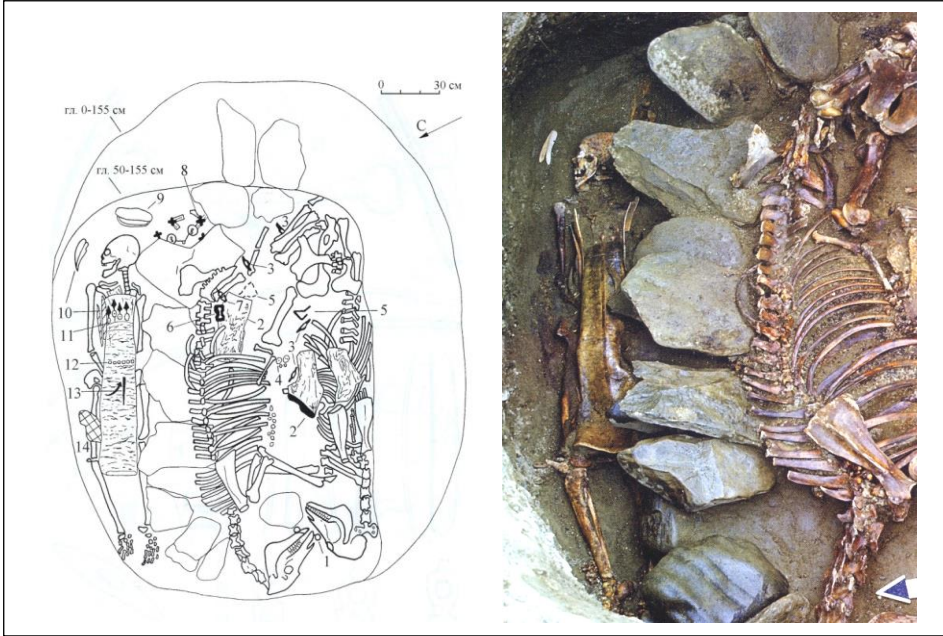
Bu aşamada izole dediğimiz bu bölgenin kültürünün şekillenmesinde batı kaynaklı bir müdahale daha olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla güney Sibirya ve batı Moğolistan merkezli oluşan bu ünik eserler, batı yönlü bazı etkilerle şekillenmiştir diyebiliriz. Heykellerin şekillenmesinde Çin sanatının etki yaptığını gösteren bir veri yok. Ancak Çin etkisi heykellere merkezlik eden kült alanlarının şekillenmesinde görülmektedir.⁹

Harita 2. Batı Moğolistan, tüm göçer halklar için bir prestij meselesi olarak görülmektedir. Bozkırdaki her türlü siyasi güç, birliğini kurar kurmaz hakimiyet sahasını Moğolistan'a taşımaktadır. Bölge kuzeyden gelen İskitlerin, güneyden gelen Hunların, doğudan gelen Avarların ve nihayetinde yine kuzeyden inen Gök Türklerin kontrolü altında kalmıştır. Türgiş, Uygur ve Kırgızlar da (ve diğerleri) batı Moğolistan hakimiyeti için birbirleri ile savaşmışlardır. Burası göçerlerin en itibar ettikleri bölge olsa gerektir ki, hem Kül Tigin hem de Bilge Kağan halkına burada oturmalarını nasihat etmişlerdir. Gerçekten de burası stratejik olarak Ordos ve Tengri dağlarına hakim durumda bulunuyordu.

⁹ Bu konuyu “Ordos” bahsinde dile getireceğiz.

Türk dönemi mezarlarını incelediğimizde Gök Türk Beyleri için yapılmış kurganların ünik bir tarzı olduğunu gözlemleriz: Ölü'nün cennetin bozkırlarına yapacağı yolculuğa eşlik edecek at(lar) (Resim 7). Gömü esnasında “ölü için yapılan sunular” neredeyse tüm antik dönem uygarlıkları için geçerlidir ancak bu atların farklı yanı; onlarsız gömünün yapılamayacak olmasıdır. Eğer ölü'nün ruhu diğer tarafa taşınamaz ve yaşayanlar dünyasında kalırsa, herkes için büyük sorun (hastalık, beklenmedik ölüm, vs.) olacağına inanılmaktaydı (Anohin 2006:8,28,29). Bugün bile Kırgız ve Kazaklar ölü yemeği olarak; at eti sunmayı bir adet haline getirmişlerdir. Diğer taraftan ölü ile beraber gömülen kıyafetler, savaş malzemeleri, kemerler ve üzerindeki rütbeler sadece Gök Türklere aittir ve tam anlamıyla göçer yaşam tarzını yansıtır. Bu gelenek de Moğolistan (ve güney Sibiry) merkezli gelişmiştir. Arjan kurganından (Tuva) çıkan atları dikkate alırsak MÖ.9.yy.dan beri var olduğunu söyleyebiliriz (Askarov 1996:470).

Resim 7. İki atı, silahları ve kıyafetleri ile birlikte gömülmüş bir Gök Türk Beyi. Bozkır kültürüne şekil veren asıl itici at'tır. Bozkırdaki mesafeler o kadar geniştir ki, insanın yürüyerek bir yerden diğerine gitmesi düşünülemez bile. Yanınıza tek at almanız da yardımcı olmaz çünkü atın başına yolda bir şey gelirse (ayağı kırılır vs.) bu sizin de sorun yaşayacağınız anlamına gelir. Bu yüzden gerek barış zamanı gerek savaşta, Türkler birden fazla at ile seyahat ederlerdi. Nihayetinde sizi yaşayanlar dünyasında atlar taşıyorsa, ölüler diyarında da nakil aracınız at olacaktır. (Çizim ve Resim, Altay, Yustid XII – 29 nolu kurganın insitu durumu [Kubarev 2005:tabl.28, res.8])

Uzmanlık alanımız olmamakla birlikte, bir konuyu daha gündeme getirmek isteriz: Gök Türk yazısının kökeni ile ilgili bugüne kadar farklı tezler üretildi. Akademik yaşantımızın başında, damgalar üzerinden kendiliğinden geliştiği yönündeki tez mantıklı da geliyordu. Ancak bunun hiçbir etki altında kalmadan şekillendiği yönündeki kurgunun eksik kaldığını kabul etmemiz gerekir. Gök Türk yazı sistemini algılayabilmemiz için biraz geçmişe –İskit dönemine uzanmamız gerektiğini düşünüyoruz: İskitler Kırım bölgesine geldiği dönemde Dünya üzerinde 3 değişik yazı kullanılmaktaydı; ilki, Mısır ve Çin’in kullandığı hiyeroglif. İkincisi, Mezopotamya’da kullanılan çivi yazısı ve son olarak Fenikelilerin geliştirdiği günümüz yazı şeklinin de temeli olan alfabe.¹⁰ Avrasya kuşağında hiyeroglif ve çivi yazısı kullanılmadığını biliyorsak, Türk harflerinin şekillenmesinde güneyli etkilerin olmadığını söyleyebiliriz. Her ne kadar I. Gök Türk kağanlığı zamanında Soğd alfabesi ve dili ile yazılmış önemli bir yazıt (Bugut) varsa da, elimizdeki bazı veriler, bozkırda Gök Türk alfabesinin (runik) çok önceden beri kullanıldığını göstermektedir.

İlki: Gök Türk dönemi literasyonu ile tam olarak örtüşmeyen (bu sebeple de net olarak tarihlendirilemeyen ve okunamayan) Yenisey yazıtları (Sertkaya 2008:13-14; Aydın 2012a:162). İkincisi Esik kurganından çıkan ve MÖ.5.yy. tarihlendirilen bir kasenin altındaki yazıt (Akişev 1978:70-71). Bir de Batı Gök Türk döneminde Bizans’a elçi olarak gönderilen Soğd asıllı Maniach’ın Bizans imparatoruna verdiği, “İskit harfli” olarak adlandırılan mektup (Menandri Protectoris:298/20).

Burada şöyle bir tez ileri sürebiliriz: Aryan göçü bir tarafa bırakılırsa, doğudan batıya yaşanan ilk göç Kimmerler tarafından yapılmış olmalıdır. Bu tarih, üzerinde tartışılması gerekirse de MÖ.1200lere kadar çekilebileceğini düşünüyoruz. Ancak MÖ.8.yy. boyunca Anadolu istilası öncesi (ya da sırasında) bazı ticari ilişkiler sayesinde İskitler, Frig alfabesi ile tanışmış ve hiyeroglif ya da çivi yazısından çok daha kullanışlı olan bu alfabeyle kendi dillerine uyarlamış olmalıdırlar. Böylece alfabe bozkırda tersine hareketle (doğuya doğru) hem Esik kurganına hem de okunamayan Yenisey bölgesine doğru yayılmış olması gerekir. Eğer Karadeniz’in kuzeyinde bu tezi destekleyecek kayıp halka olan in-situ durumda İskit yazılı bir belge bulunursa o zaman Gök Türk harflerinin çıkış yerinin de batı olduğu düşünülebilir.¹¹ Ancak henüz böyle bir belge bilim dünyası tarafından bulunmadı.¹²

¹⁰ Tartışmama katılarak fikrini belirten Ceval Kaya’ya (kaynak da gösterdiği için) teşekkür etmek isterim. Türk alfabesinin çıkış noktası ile ilgili çalışmalar başka bir disiplinin konusu olmakla birlikte zaten araştırılmış ve araştırılmaya da devam etmektedir (Livşits 2000). Ancak bizim üstünde durduğumuz görüş; çalışmamızı, doğu - batı Avrasya etkileşimi açısından desteklediği için dile getirmek durumunda kaldık.

¹¹ Bazı araştırmacılar Menander’in mektubunun aslında Soğdca olduğu, bazıları ise Gök Türkçe (runik) olduğu üzerinde durur. Şunu hatırlamamız gerekmektedir: Roma ve Grekler kuzeyli komşularını genelleme mantığındadırlar. Germenlerin tamamı onlar için

Belki erken dönem Ege uygarlıklarının yaptıkları gibi ifadeleri tahtaların üzerine yazıyorlardı ve bu yüzden kaybolup gittiler.

Türk Runalarında devamlılığın olmamasının nedeni yine eski Türklerin (İskitleri de dahil etmemiz gerekiyor) yaşam şekliinden kaynaklanmıştır. Yazı (ve alfabe) şehir kültürü gerektirdiği için kitabelerin Avrasya bozkırlarında birbirinden kopuk halde ele geçmesi anlaşılabilir. Şehir üreten toplumlarda, alfabe genç kuşaklara öğretileceği için harflerin değerleri de uzun yıllar ayı kalacaktır. Eski Türkler içinde şehir yaşantısı ve kurumları var olabilseydi, Esik kabı ve Minusinsk stellerindeki yazıların değerleri ile MS.8.yy. Gök Türk runalarının taşıdığı değerler daha yakın olabilirdi. Fakat böyle bir süreklilik olmadığı için yüzyıllar içinde harfler arasındaki tek bağlantı “benzerlik” olarak kalmıştır.

Gök Türk yazısına çok benzeyen bir diğer yazı şekli de Viking “runa”larıdır.¹³ Ancak Frig, Viking ve Türk alfabeleri arasındaki ilişki, harflerin benzerliğinden öteye gitmemektedir. Bu yazıyı kullananların ne etnisitelerinin ne de

---

“barbar”dır. Göçerler de “İskit” kavramı altında birleştirilmiş olabilirler. Ancak mektup Soğd harfli olsaydı, Bizanslılar bu konu için farklı bir ifade kullanırlardı ki, ihtimalle Pers yazılı derlerdi. Çünkü Sasaniler ile Soğdların yazı şekli birbirine çok benzerdir; dolayısıyla Persleri bildikleri için bu yazıyı benzetebilecekleri başka bir halk vardır. Bizanslılar, İskit yerine Hun ifadesini de kullanabilirlerdi; çünkü Hunlar ile çok daha yakın zamanda ve problemlili ilişkiler kurmuşlardı, yine de İskit ifadesini kullanmayı tercih etmişler. Gibbon hem harflerin, hem de dilin İskitçe olduğunu belirtir ki (Gibbon 1854:178), bu kadar erken tarihte yapılmış bir çalışma düzgün değerlendirilirse (ya da değerlendirilseydi), İskitlerle Gök Türkler arasındaki –bizim de çalışmamızda iddia ettiğimiz- ilişki çok daha sağlıklı bir şekilde anlaşılabilir olurdu.

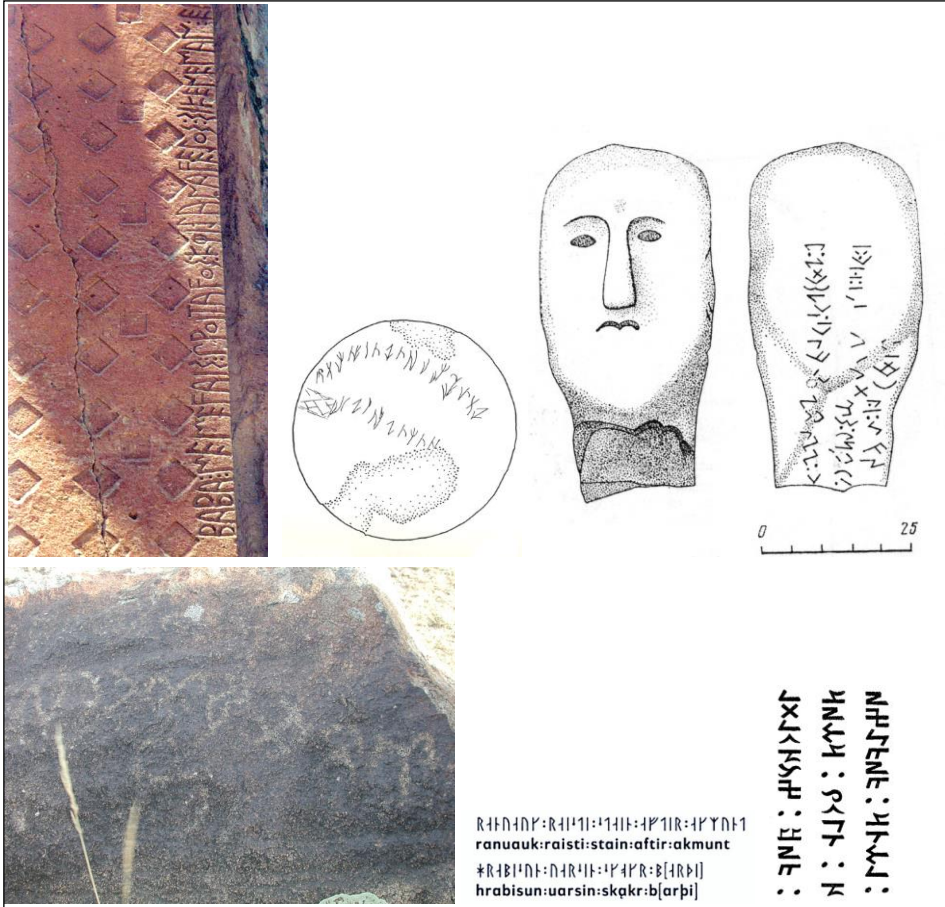
Bizanslıların Gök Türk yazısı ile ilgili Hunları tercih etmemelerinin bir nedeni de, Hunların gerçekten yazı kullanmamaları olabilir. Ne kadar güvenilir tartışılmalıdır ama bir veri sağlaması açısından Çin kroniklerine dönebiliriz: Han-şu’da (64a ve 8a) Hunların kültürleri ile ilgili bilgi verilirken “Hunlar’ın yazıları olmadığı” ifade edilmiştir (Eberhard 1996:76). Bu anlaşılabilir bir durumdur çünkü, Hunlar MÖ.3.yy.a kadar Altay ve Tengri dağlarına hakim olamamışlardı, Çin sınırına daha yakın bölgelerde yaşıyorlardı. Dolayısıyla tezimiz doğru kabul edilirse, İskitlerin batıdan taşıdıkları bu yazıya yabancı kaldılar. Batı’ya göç eden Hunlar da doğal olarak bilmedikleri bu sistemi Macaristan’a taşıyamadılar. Bizans tarih yazarlarının neden Hun değil de “İskit harfli mektup” dediklerini bu şekilde yorumlarsak daha iyi anlayabiliriz diye düşünüyoruz.

Aynı paragrafta bahsettiğimiz bağlantılardan dolayı biz İskitlerin de runik harfler kullandıkları fikrine katılmaktayız.

¹² Sertkaya, Gök Türk yazıtları ile ilgili yaptığı bir envantere Don – Kuban arasındaki 36 kitabeden bahseder. Ancak okunuşları ve tarihleri ile ilgili bir bilgi vermez (Sertkaya 2008:23-24).

¹³ “Runa” kelimesinin başlangıçta Viking yazısını açıklamak için kullanılıyordu, 18.yy.ın sonunda bulunan eski Türk yazısının da bu şekilde adlandırılmasına neden oldu. Gök Türk yazıtların Danimarkalı bir dil bilimci tarafından (V. Thomsen) çözülmesinin nedeni budur.

dillerinin aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Asıl vurgulamak istediğimiz; Türk yazısının ortaya çıkmasında güneyle bir etkinin değil, asıl olarak batıda yaşanan gelişmelerin ve tersine yaşanan göçlerin olduğu yönündedir (Resim 8).

Resim 8. (a-b-c-d-e-f). Gök Türk (Runik) yazısının zaman içindeki evreleri Resim 8a, Eskişehir, Midas anıtından detay, MÖ.8.yy. Resim 8b, Almaatı'nın doğusundaki Issık kurganındaki küçük kabın altında bulunan yazı, MÖ.5.yy. (Akişev 1978:78). Resim 8c, Issık kurganı ile aynı döneme tarihlendirilebilecek (bazı kaynaklar MÖ.8.yy. iddia eder) Minusisk bölgesinde bulunan Okunev stellerinin üzerindeki 'okunamayan' runalar (Kızlasov 1981:res.1), Resim 8d, Kırgızistan-Koçkor'da bulunan Gök Türk dönemine ait bir yazı (tercüme: "er adım Adıg. On Ok" [Alimov 2004:4]). 8e, Viking runaları ile dile getirilmiş bir ifade (tercüme: "Rannveig bu taşı kocası Qgmundr Hreppisson'un hatırası için dikti, Skogr (runaları) kazıdı" [Spurkland 2005:88]). 8f, Kül Tigin yazıtı, doğu cephesi ilk üç satırın başlangıcı. Yazıtlar arasındaki harflerin benzerliği dikkat çekicidir. Hatta Viking ve Gök Türk yazıtlarındaki kelimeleri birbirinden ayıran iki noktanın bile mantık olarak aynı olması düşündürücüdür.

Anlaşıyor ki, Gök Türk harflerinin şekillenmesinde birden fazla kriter ve özellikle damgaların da etkisi vardır ancak erken dönemde Anadolu'da (ve Kırım) gelişen bu ilişkiler ağını da görmezlikten gelemeyeceğimizi düşünüyoruz.

Dolayısıyla yukarıdaki ifadelerimizi özetleyecek olursak, "izole bölge" terimini tercih ettiğimiz bu coğrafya, aslında tamamen izole değildir ancak özgün Türk kültürünün şekillendiği ve buna bağlı olarak, daha ünik eserlerin üretildiği bir alandır. Kültürlerarası kabul edebileceğimiz değişikliklerin bu bölgeyi fazlasıyla etkilemediğini ya da en azından yaşam değişikliği yaratmadığını düşünülebilir. Etkiden söz edeceksek eğer; bu etki güney merkezli tarım toplumlarından değil, batıya göçmesine rağmen göçer kültür içinde kalmış İskitlerden ve kendi iç dinamiklerinden gelmiştir diyebiliriz.

Ancak eski Türkler, bu coğrafyada kurulmuş diğer bozkır kağanlıklarının yaptığı gibi hakimiyet alanlarını çok kısa sürede Pers ve Çin sınırına kadar genişletmişlerdir. Dolayısıyla bazı kültürel geçiş bölgeleri yaratmışlardır.

2. Geçiş Bölgeleri

2.1. Tengri (Tanrı) dağları bölgesi (Türkistan)

Tengri dağları; kabaca doğu-batı yönünde uzanarak, güneyde kalan Doğu Türkistan üzerinden Hindistan, İran üzerinden Mezopotamya ile (tarım yapılan topraklar) kuzeyde bulunan Kazakistan ve Moğolistan stepleri (hayvancılık yapılan topraklar) arasında doğal bir set oluşturur. Bu doğal oluşum gerçekten de kültürler arasında bir çizgi çizmiş gibi görünmektedir. Ancak bu çizgi, kültürleri birbirinden ayırmak yerine bütünleştirici bir rol oynamıştır diyebiliriz. Çünkü birbirine yakın ova ve yaylalarda, çiftçilerle çobanlar birlikte yaşamışlar, ticaretten ortak paydalar üretmeye çalışmışlardır.

Ming Öy gibi bazı şehirler bu genellemenin dışında tutulamaz gibi gözükmektedir.¹⁶ Türklerin biraz yakın geçmişine baktığımızda; yeni fethedilen topraklardaki coğrafyanın isimlendirilmesi konusunda keskin bir yaklaşımlarının olmadığını, var olan isimlerin kendi dillerine uydurularak kullanmaya devam ettirdiklerini görürüz.

---

yayın yapılmasına karşın, bu çalışmaların çoğu şehir isimleri üzerine yoğunlaşmıştır. Örneğin neredeyse tüm modern çalışmaların atıfta bulunduğu Hudud el Alam ve Taberi Tarihi'nde; az bilinen Narşahi'nin Tarih-i Buhara'sında, İbn Hurdazbih'te, vd. çoğunlukla şehir, şehirlerin birbirinden uzaklıkları ya da burada yaşayan halklar anlatılmıştır. Bazı durumlarda nehir ve dağ isimleri belirtilmişse de (Barthold 1990:72,78,144,174, ...), bunlar Arapça/Farsça'ya aktarılırken fazlasıyla deformasyona uğramış gibi gözükmektedir. Örneğin Taberi'de, Eftalit Beyliğinin merkezinin Tirmiz'in kuzeyindeki "Çaghan Rud vadisi" olduğu belirtilir (Taberi:10); bu vadi nasıl değerlendirilmelidir? Kronolojik olarak doğru bir bilgi midir? toponim çalışanlar tarafından detaylandırılması gerekir.

Tengri dağlarından doğarak, Aral gölüne dökülen önemli bir nehir Sir-i Derya'dır (Seyhun). Bu nehir Soğd diyarında belirtilen isim ile anılırken, Tengri dağlarında yani Türk nüfusun hâkim olduğu bölgede Narın ismini almıştır. Belli ki Türkler bu nehri Narın olarak biliyorlardı ama Sir-i Derya'ya ne isim veriyorlardı? Bu toponimi çalışanlar, Türklerin ne dediğini ifade etmek için o kadar geniş bir dönemi ele alırlar ki, içine Gök Türk, Türgiş, Kırgız, Karahanlı hatta Timur, dahi Özbekler girmektedir (Moldabayeva 2005:5). "Bunların hepsi Türk soylu devletler oldukları ve Türkçe konuştukları için genelleme yapmaya kalkmak", bizi; makalemizde vurgulamaya çalıştığımız Gök Türk döneminin kültür sınırları nerede başlar? nerede biter? sorularına cevap vermekten uzaklaştırmış olur. Barthold'da bu konu ile ilgili bir bilgi vardır: Ortaçağ coğrafyacılarının Sir-i Derya'nın kaynağını oluşturan nehre, Kara-Deryâ dediklerini belirtir (Barthold 1990:169). Bu tamlama da açıklamaya muhtaçtır çünkü tamlayan Türkçe, tamlanan Farsça kelimelerle ifade edilmiştir.

Arap tarihçilerin çoğunlukla şehirler üzerinde durmalarını, Tengri dağlarında ve ötesini kontrol eden Türklerin hâkim olduğu alanlarda can güvenliklerinin olmadığını düşünmeleriyle açıklayabiliriz. Bir de İslam tarihçilerince "boş olarak düşünülen dağlar", ticaret vs. için de bir veri sağlamadığından, ilgi alanlarına girmemiş olmalıdır. İbni Fadlan belki bu mantığın dışında hareket etmiştir diye düşünebiliriz ki Hazar'ın kuzeyine çıkmıştır, o'nda da coğrafi olarak sadece İdil nehrinin bahsi geçmektedir (İbni Fadlan:76,80). Türgişlerden sonra bu topraklar bir süre kontrol edilemez kalmıştı ki, güvenlik sorununun ve ilgisizliğin devam ettiği muhakkaktır.

İslam kaynaklarını bulmama ve değerlendirmeme yardım eden Erkan Göksu'ya teşekkür etmek isterim.

¹⁶ Bu şehirlerin bile tamlamalarında bazı kelimeler Türkçe değildir. Örneğin "Karaşar"daki 'şehir' anlamına gelen 'şar' kelimesi Farsça'dan gelmektedir. Bununla birlikte Aksu şehrinin ismi tamamen Türkçe görülmektedir. Ancak "bu isim ne zamandan beri kullanılmaktadır?"; "şehrin stratigrafik yapısının hangi tabakalarında Türk malzemeleri ele geçirilmiştir?" gibi sorular, açıklanma gerektirirler. İsim benzerliği olsun olmasın bu şehirlerdeki Türk varlığının asıl belirten maddi kültür verileridir. Dolayısıyla arkeolojik olarak bu şehirlerin (höyüklerin) stratigrafileri belirlenmeden, söylenen hiçbir fikrin dayanağı yoktur.

Örneğin Anadolu'ya giren Oğuzlar, bazı yer isimlerini külliyen değiştirmiştir: Karadeniz, Aladağlar gibi; ancak Toros, Konya ya da Bursa gibi pek çok yer adı da orijinaline sadık kalınarak kullanılmıştır. Benzer durum Tengri dağları civarı içinde geçerli olmalıdır. Biraz ileride değineceğimiz üzere Türklerin gelişinden önce de var olan şehirlerin neredeyse hiç birinde isim değişiklik yoktur; ancak aynı şey dağ, vadi vs. yerler için geçerli değildir. Bu durum yukarıda ileri sürdüğümüz; vadilerde başından beri Türk soylu halkların ikamet ettiği, savını destekler niteliktedir. Eğer vadi ve dağ isimleri, Türkçenin dışında isimlerden meydana gelseydi, ihtimalle bir kısmının günümüze kadar ulaşması gerekirdi ki, Türkologların bunu fark edeceklerini düşünüyoruz.¹⁷

Coğrafya ile ilgili en eski kayıtlar, bahsi geçen bölgeyi ilk defa geniş çaplı idari mekanizma içine almış Perslerden gelmektedir. Devleti imparatorluğa çevirmiş Darius, topraklarının büyüklüğünü belirttiği bir kitabede “Sogdiana”dan bahsetmektedir (Buck 1927:2) ve yazıt MÖ. 480li bir tarihe aittir. Oğlu Xerxes dönemine ait bir yazıtta da imparatorluğa bağlı Satraplıklar içinde hem Bactria hem de Sogdiana ifadeleriyle karşılaşılır (Kent 1937:297).¹⁸ Öyle anlaşılmaktadır ki bu bölge isimleri en azından Pers döneminden beri kullanılmaktadır ve ihtimalle kurgulanmaları onların bölgeye hakim olmalarından da önceye gitmektedir.

Grekler ise daha Herodotos'tan itibaren kitaplarında bölge isimlendirmesinde Perslerin tercih ettikleri terimleri kullanmışlardır. Herodotos, kelimeleri Persçe'den tam literasyon yaparken (Herodotos IV.204; III.93; VII.66), Arrian (Arrian III.8.3; 28.10; 30.9) ve Strabo (Strabo XI.8.1) gibi İskender sonrası tarihçiler terimleri biraz daha Grekçeleştirmiştir diyebiliriz.¹⁹

¹⁷ Eski Türk yazıtlarında geçen yer adları ile ilgili güzel (ve toplu) bir çalışma vardır ancak bu çalışmada harita olmaması ve pek çok yerin lokalizasyonu ile ilgili muğlak ifadelerin kullanılması, tartışmaların uzun bir süre devam edeceğini göstermektedir (Aydın 2012b).

¹⁸ Persler, Bactria için Bāxtriš; Sogdiana için Sugda kelimelerini kullanmaktadırlar. Rawlinson yine Darius dönemine ait Behistun yazıtında Sangda olarak da okunabileceği yönünde de bir önerme yapar ama çoğu yerde Sugda, Sugdá okumaya devam eder (Rawlinson 1848:183,197,280). Rawlinson'un bu yazıtları çözen ilk kişi olduğunu belirtelim; dolayısıyla ilk okumalarda genellikle bazı hatalar bulunur. Biz çalışmamızda Grek tarihçilerin kullandıkları ifadeleri tercih ettik. Çünkü bölge ile ilgili bir hayli Grek tarih yazarının notu vardır ve günümüz literatürü onların notları üzerine kurulmuştur.

¹⁹ Herodotos, Bactria için βακτρις (Vaktris), Sogdiana için ise Σογδοί (Sogdi); Arrian, Bactria için βακτριοί (Vaktro), Sogdiana için ise Σογδιανοί (Suğgdiyani); Strabo ise Bactria için Βακτριανή (Baktriyani), Sogdiana için ise Σογδιανή (Suğgdiyani) kelimelerini tercih ederler [bahsi geçen tarihçilerin her iki kelime için de farklı kullanımları çalışmalarında görülebilir].

Bölge ile ilgili Çin kayıtları ise Han dönemine kadar uzanır. Her ne kadar Hanlar bu coğrafyayı politik olarak idare altına alamamışlarsa da, ticari açıdan öneminin farkındaydılar. Çünkü ipek ticaretinin en önemli alıcıları bu bölgenin tüccarlarıydı. Fakat Han dönemi Çin kayıtları da karışıktır ve şehirler hakkında net bilgi vermezler: Sogdiana için K'ang-chü, Bactria için Ta-hsia kelimeleri kullanılmış olabilir (Leslie 1982:266). Tang dönemi Çin kayıtlarında ise bölge isminden çok, şehir isimleri kullanılmıştır. Örneğin K'ang, Marakanda'yı (Semerkant) (Mau-Tsai 2011:82,171); An, Buhara'yı (Chavannes 2013:187), ... ifade etmektedir.²⁰ Yine Tang dönemi, her ne kadar Tohara (Toharistan, önceki ismi ile Bactria²¹) üzerinde bir kontrol sağlayamadıysa da burayı T'u-ho-lo olarak isimlendirmiştir (Chavannes 2013:210).

Çinlilerin bölge ile ilgili tuttıkları notlarda şehir isimlerini tercih etmeleri, aslında buraların siyasi olarak şehir devletlerinden meydana gelmesiyle açıklanabilir. Buraya Perslerin yaptığı gibi bir bölge valisi değil, her bir şehre özel Vali atamaları da bu yaklaşımın sonucu olmalıdır: Örneğin imparator Kao-tsu; Ju-tan'a, "devletin direği" anlamına gelen Çu-kuo unvanı ile birlikte K'ang-kuo (yani Marakanda Dükü²²) unvanını vermiştir (Mau-Tsai 2011:82); çoğu zaman da şehrin kendi kralı, Çin Valisi gibi yeniden atanmıştır (Chavannes 2013:162). Dolayısıyla bu toprakların siyasi yapısını en iyi kavrayan tarihçilerin, Çin vakanüvisleri olduğunu düşünebiliriz. Eğer Pers ya da Roma örneğinde olduğu gibi bölgede mutlak bir imparatorluk (ya da bir kaç şehri aynı anda kontrol eden devlet) olsaydı o zaman Çinliler buraya Pers (Po-Sse) ya da Roma (Fu-lin) için kullandıkları gibi bütünüleştirici bir terim kullanmış olurlardı.

²⁰ Leslie'nin önerileri ihtimalle "bölge" üzerinden gitmektedir. Oysa Tang dönemi annaları doğrudan "şehir"lere atf yapmaktadır. Tang döneminde siyasi etki alanının Bactria'ya ulaşmadığı bilgisi, arkeolojik olarak da teyit edilir. Örneğin Sogdiana'nın önemli şehirlerinden biri Afrasiyab'da (Marakanda) Çin kontrolünü gösteren freskolar bulunmuşken (Albaum 1975:tabl.38), Bactria'da yapılan kazılarda yoğunluklu olarak Hellenistik dönem ile ilgili veriler vardır. İleride yapılacak kazılar ne gösterir bilemeyiz ancak, kazı sonuçları bugün Bactria bölgesinde Çin idaresinin olmadığını göstermektedir.

²¹ Bactria, Pers ve Helenistik dönem kaynaklarının kullandığı bir terimdir. Bölgeye Hunların itmesiyle gelen Yüe-chiler zamanında Tohara ve bir süre sonra da Toharistan olarak anılmaya başlar. Han ve Tang dönemi Çin kayıtlarındaki isim değişikliğinin sebebini de, bu göç ile açıklayabileceğimizi düşünüyoruz.

²² Mau-Tsai çalışmasını Almanca yaptığı için, aslı Çince olan bu unvanların Almanca karşılıklarını kullanmıştır. Bugünkü "Dük" unvanı, Türkçe "veliaht" ile açıklanabilir; ancak metnin genelinden sanki Marakanda yöneticisi gibi algılanmaktadır.

Bahsi geçen coğrafya ile ilgili Türklerin tuttıkları ilk notlar ise Tonyukuk stelinde bulunmaktadır.²³ Biliyoruz ki, bölgenin Türk kontrolüne girmesi Kağanlığın bir güç olarak ortaya çıkmasından hemen sonra olmuştur. 553 yılında Bumin Kağan'ın ölmesi, Batı topraklarının kontrolünde İstemi Yabgu'yu ön plana çıkardı. O da derhal Ak Hunların hakim olduğu bölgelerde üstünlük sağladı ve onların kontrolleri altında bulunan çiftçi ve tüccarlardan oluşan şehirler, Ak Hunlarla birlikte Türk hakimiyetini tanıdılar (Taşağıl 1995:45). 582 yılına tarihlenen Bugut yazıtı, Soğdça hak edilmesine rağmen, içinde kendileri ile ilgili (Soğdlarla) tek bir kelime bulunmaz (Bugut). Soğdlarla ilgili ilk bilgiler, yukarıda belirttiğimiz gibi II. Gök Türk kağanlığı döneminden gelmektedir ve daha detaylıdır. Örneğin Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin yazıtlarında, “*Soğdak halkını düzene sokmak için*” gönderildiklerinden (KT.D:39);²⁴ arkasından da bölgenin “*altı bölgeyi Soğdak*” olarak yeniden düzenlendiğinden (KT.D:31) bahseder.²⁵

Gök Türk yazıtları içinde sadece Tonyukuk yazıtında Toharlar (Toharistan/Bactria) ile ilgili bir kelime geçer. Anlaşılan Soğdiana ile Bactria'yı birbirinden ayıran

²³ 725 yılında yazıldığı düşünülen Tonyukuk yazıtında; Soğdların başlarındaki Aşok (?) ile birlikte kendilerini ziyarete geldiği, ifade edilmiştir (T.II.G:46).

²⁴ Bu sefer, Soğdlar başkaldırdığı için yapılmış olamaz. Çünkü Araplar 7.yy'ın ilk çeyreğinde Orta Asya ile ilgilenmeye başlamışlardı ve 651'de Sasanileri yıkmalarıyla birlikte önlerinde bu bölgeye girmek için bir engel kalmamıştı. Soğdlar, özellikle Batı Türklerinin hamiliğinde neredeyse tüm bir Kağanlığın ticaret işlerini yürütüyorlardı ve bu sayede hiç olmadıkları kadar zenginleşmişlerdi. Anlaşıyor ki Soğdlar, Türklerin hatta Çinlilerin hamiliğini Sani ve sonra da Araplara tercih etmiş olmalıydılar. Doğu Türk Kağanı Kagan, iki kardeşi (Bilge ve Kül Tigin) bu coğrafyaları yeniden Kağanlığa bağlamak ve kaybolan düzeni tesis etmek üzere Sogdiana'ya göndermiş olmalıdır. Bu sefer sonucunda Türkler istediklerine ulaştıkları gibi Türgişler de yeniden kontrol altına alınmışlardır. Orhun abidelerindeki ifadeler tam da bu süreci açıklıyor olmalıdır. Türgiş kağanı Su-lu, Kül Tigin'in politikalarını başarıyla devam ettirdiyse de, bir süre sonra kendi içlerinde yaşadıkları çekişmeler, Arapların bu coğrafyada tutunmasını sağlamıştır.

Şunu da belirtmekte fayda var: II. Gök Türk kağanlığı yıkıldığında, Soğdların Türklerden yardım umidi kalmadığı için yüzlerini yine Çin imparatorluğuna dönmüşlerdir. Bu sebeple eğer Çin'in batı politikası Soğdları biraz kazanma yönünde olsaydı (Gumilev 1999:469), Talas savaşının galibi bugün farklı biliniyor olabilirdi.

²⁵ Gök Türkler, Soğd halkını *sogd(a)k* (KT.D:31,39) ya da *[s]og(u)d* (KT.B:1) kelimeleri ile açıklamıştır. Burada dikkat etmemiz gereken bir şehir vardır: O da yazıtlarda Bukarak olarak geçen Buhara şehridir (KT.K:12). Sogdiana içinde olmasına rağmen Kül Tigin adına düzenlenen yoğ-aş merasimine özel olarak davet (?) edilmişler ya da inisiyatif kullanarak gelmişlerdir; her iki durumda da neden böyle hareket ettiklerinin yorumlanmaya ihtiyacı vardır. Her halde yazıtlardaki “altı bölgeden” biri bu şehirdir kalan beş şehir hakkında da yorumda bulunulabilir.

Amu Derya dışında bir de stratejik nokta olarak “Demir Kapı” bulunmaktadır. Soğdiana seferini bereber düzenleyen Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtlarında, ordunun “demir kapıya kadar” sevk edildiğinden bahsedilir (KT.G:4; T.II.G:45). Ancak Tohar kelimesinin sadece Tonyukuk’ta geçmesi düşündürücüdür. Eğer bu noktanın ilerisindeki coğrafya kontrol altına alınabilseydi, Kül Tigin yazıtında da Toharlardan bahseden bir ifadeyle karşılaşmış olurduk.²⁶ Batı Türkleri Tun Yabgu döneminde ve sonrasında bu coğrafyayı kontrol altına almış oldukları bilgisine sahipsek de (Yuan Chwang 1904:103; Gumilev 1999:198; Chavannes 2013:91) günümüze buradan Gök Türklerle ait tek bir maddi kültür verisi ulaşmamıştır.²⁷

Tengri dağları ve çevresini kontrol eden Batı Gök Türklerinin kağanlığı çok farklı bir alt yapının üzerinde şekillenmiştir. Çünkü bu coğrafya Neolitik dönemin başından beri yerleşim, dolayısıyla şehirler kurmuş bir kültürü şekillendiriyordu. Üstelik İpek Yolu’nun bu coğrafyayı kat etmesi, bölge insanının bugün de en büyük getiri sayılan “bilgi birikimine” sahip olmasını sağladı. Doğru zamanda doğru yerde olan Soğdların tek eksiği kendilerine sahip çıkacak ve himaye edecek bir “erk”in varlığıydı. Anlaşılan Ak Hunlar ya bu potansiyelin farkına varamadılar ya da dağılma sürecine girdiklerinden fırsatı değerlendiremediler. Sasaniler ise ticareti kendileri en üst düzeyde yapabildiğinden, başka bir halka böyle imtiyazlar vermek istememiş olmalıdırlar.

Gök Türkler, zenginleşmek isteyen ve daha da önemlisi güvenlik arayan Soğdlara Tanrının bir lütfu gibi MS. 552 yılının hemen ertesinde geldiler. Daha doğrusu Soğdlar, kendi bölgelerine gelen yeni, dinamik ve büyümek isteyen Gök Türklerle ticaret ve diplomasideki tüm hünelerini sundular. Bu sebepten ötürü Türklerin, Bizans ve Sasanilerle yürütmek istedikleri diyalog Soğdlar üzerinden gerçekleştirilmiştir.

²⁶ Tonyukuk II. yazıtının Batı yüzündeki 45. satırda; “Ordunun Demir Kapı’ya kadar ilerlediği ve buradan döndüğü” belirtilmiştir. Ancak bu satırın sonunda “Tohar” diye okunan bir halk vardır (T.II.B:45) ki, Bactria (Tohara) bölgesinin sakinleri olarak yorumlanabilir. Kül Tigin’in kontrolündeki ordunun sadece bir kolu keşif ya da başka bir amaçla Tonyukuk idaresinde Demir Kapı’ya kadar gitmişse, bu ifadenin neden sadece Tonyukuk yazıtında geçtiğini anlamış oluruz.

Tekin yukarıda belirttiğimiz gibi bu satırdaki kelimeyi “Tokar” olarak okurken, Ross-Thomsen böyle bir okuma yapamamışlardır (Ross-Thomsen 1930:42).

²⁷ Bu coğrafyalarda yapılan az sayıdaki kazı; İpek Yolu ve üzerindeki şehirler üzerine odaklanmıştır. Göçerlerin (İskit) Ay Hanım şehrindeki malzemeleri bir tarafa bırakılırsa, maddi kültür verilerinin tespiti ile ilgili kapsamlı çalışmalar maalesef bölgenin bugünkü politik durumundan ötürü uzun bir süre de yapılamayacak gibi görülmektedir. Dolayısıyla Afganistan yaylalarında Gök Türklerle ait ne gibi verilerin olduğu (ya da olmadığı) sorusuna cevap verebilmek için kapsamlı yüzey araştırmalarının sonuçlarını beklememiz gerekiyor.

Ancak bu dönem, Türklerin sadece siyasi olarak yükseldikleri bir döneme işaret etmez. Kültürel bir takım farklılıkların da toplumun içine girmeye başladığını görüyoruz. Tengri dağlarının yamaçları, hayvancılıkla ve madencilikle uğraşan Türk Boylarına ev sahipliği yaparken; bu yamaçların arasından geçen kervan ticaretini ise yerleşik toplumlar yönlendiriyor, bu da şehirlerin zenginleşmesiyle birlikte yaşam kalitesini yükseltiyordu.

İşte bu süreç, Türklerin “yerleşikliğe” geçiş sürecini başlatmıştır ve belki de bu coğrafyanın Türk tarihine en büyük katkısı bu olmuştur.²⁸ Soğdiana’nın sayısız şehrini idaresi altında tutan Türklerin bir kısmı, şehirlerde olup biteni daha iyi anlamak amacıyla şehirlere iskân ettirilmiş olmalıdır. Ülüş sisteminin bu şehirler üzerinde ne kadar etkili olduğunu da sorgulamak gerekir (Gumilev 199:197). Çünkü ihtimalle Gök Türk asilzadeleri, “*pay*” ve “*sorumluluk sabası*” arasında gidip-gelirken Yabgu’nun hesap sorması halinde cevapların olması gerektiğini düşünüyor olmalılar. Çünkü bölgenin hem siyasi alt yapısı kaygandır, hem de hakim otorite zaman zaman etkinliğini kaybetmektedir. Dolayısıyla ne kadar Türk şehirlere yerleşti ya da memur atandı, belli değil (Resim 9).

Ancak elimizde yorum yapabileceğimiz bir bilgi var: Batı Türklerinde, Doğu Türklerindeki gibi hiyerarşik yapılanmanın yanında, Se-fa (Se-li-fa ?) ve Yen-hung-ta gibi unvanlara sahip memurlar, “devlet işlerini denetlemek” ve “müzakerelerle” görevlendirilmişti (Chavannes 2013:42). Bu unvanlara sahip memurlar yüksek seviyeli olsalardı, ihtimalle daha sık karşımıza çıkarlardı ve Bizans elçileri de değinirdi.²⁹ Memurlar, Batı Türk yöneticileri ile kontrolleri altındaki sayısız şehrin arasındaki ilişkileri düzenliyorlar ve doğrudan Yabgu yerine ülüş sisteminde kime bağlıysalar O’na hesap veriyor olmalılar. Sadece Batı Türklerinde olmalarının sebebi de; ya ilişkileri regule etmek isteyen Türk ileri gelenlerinin kendi inisiyatifleri ile geliştirdikleri bir görev ya da daha mantıklısı diplomaside çok ilerilerde bulunan

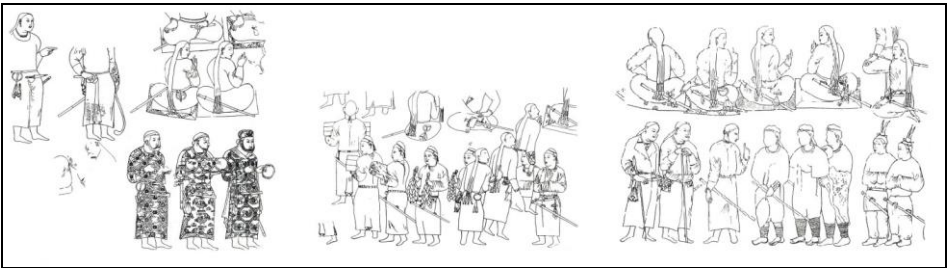
²⁸ Bu yaklaşım, Doğu Gök Türklerinde tam tersi bir etki yaratır ve şehirleşmeden uzaklaştırır. Çünkü Batıda davetkâr bir Soğdiana, doğuda ise cüretkâr bir Çin vardır. Ve Doğu Türk idarecileri ihtimalle Çin ile böyle bir birlikteliğin asimilasyonla sonuçlanacağını farkındaydılar ki, Orhun abidelerinde bu durum dikkatle vurgulanmıştır.

²⁹ Yine Narşahi’de bazı veriler vardır: İlki, Buhara’nın İç Kalesine açılan büyük kemerli kapılarından birini Sûnâs Tegîn adlı bir Türk’ün yaptırdığı (Narşahi:83); diğeri ise, Buhara Emirlerinden birinin Külârtegîn lakaplı bir Türk olduğu yönündedir (Narşahi:22). Narşahi, 10.yy. yazarlarından olduğuna göre, Sûnâs Tegîn, Gök Türk sonrası (Karahanlı ?), Külârtegîn ise biraz daha geç dönemde yaşamış olabilir. Dolayısıyla her ne kadar bu tarihi kitap kronolojik olarak bizi ilgilendiren dönemin dışında kalıyorsa da, şehirlerde Türk memurların olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Biz bu geleneğin Gök Türklerle kadar uzanma ihtimali üzerinde duruyoruz.

Soğdların işleri kolaylaştırmak için Kağanlığa önerdikleri bir sınıf olmalıdır. Afrasiyab'daki (Semerkand) duvar resimlerinde tam da bu unvanı taşıyan Türk memurların tasviri bulunmaktadır. Bu sahnede Kağan'a hediye sunmak için huzura çıkan elçileri düzene sokan Soğd görevlinin önünde, ellerindeki sopalarla ihtiyaç halinde duruma müdahale etmek için ayakta bekleyen iki Türk bulunmaktadır (Resim 10, 11).

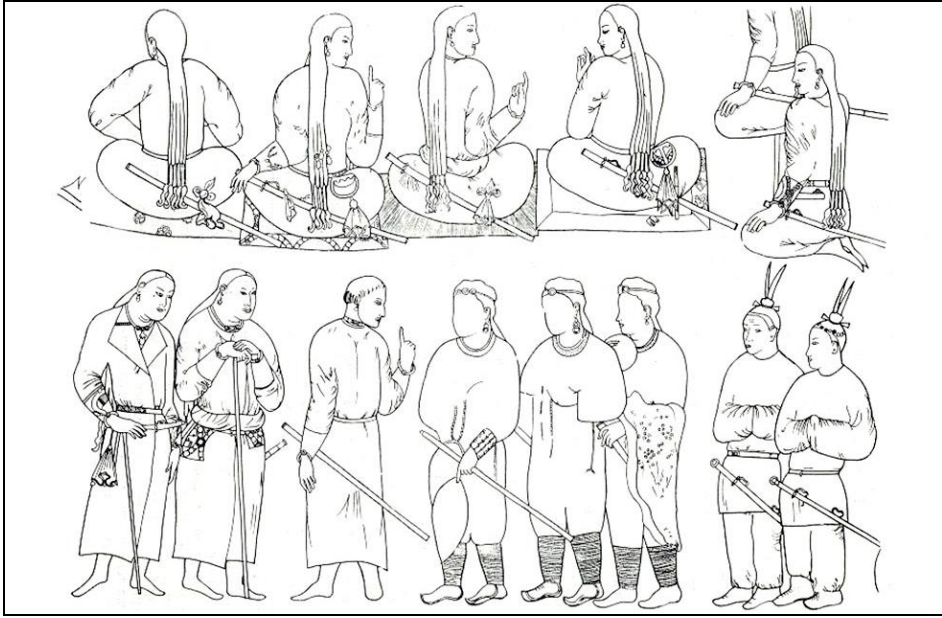

Resim 9. Suyap şehrinden bir görüntü: Sitadel (2007) Suyab şehri, Batı Gök Türklerinin önem verdiği merkezlerden biriydi. Daha sonra Türkiş ve Kırgızlara da merkezlik yapacaktır. Bununla birlikte Gök Türk Kağan'ının bu şehirde oturmadığını, Yuan Chwang gibi özel misafirleri bile yakındaki Ming Bulak denen yaylada karşıladığını biliyoruz (Yuan Chwang 1904:72). Belki özel bir görüşme olsa Kağan'ın bu tutum anlaşılabilir ancak yanında hükümeti ile beraber hareket ediyorsa; bu, Gök Türk idarecilerinin şehir yaşantısına nasıl baktıkları ile ilgili özel bir bilgi olarak kabul edilmelidir.

Resim 10. Afrasiyab'ta bulunan duvar resminden bir detay (Albaum 1975:res.4,5,6,7).

Kompozisyon, çok daha büyük bir panonun küçük bir parçasıdır. Afrasiyab kralının (Varhuman) kabul salonunda batı duvarını süsler. Elimize geçen resimler yaklaşık 2.7 m. yüksekliğinde kalan duvarlardan gelmektedir. Ve anlaşıldığı kadarıyla üç kademeli bir kompozisyon içinde işlenmişlerdir. Konu; Varhuman'ı ziyarete gelen Gök Türk kağanı (Tung Yabgu ?) adına verilen ziyafet seçilmiştir. Yabgu'nun resmedildiği bölüm dökülmüş, önünde kendisi ile beraber ziyafete katılan Türk ve Soğd Beylerinin bulunduğu ikinci kademenin ise sadece alt kısmı günümüze ulaşmıştır. Üçüncü kademe, Batı Türklerine komşu ülkelerin elçileri Yabgu'nun huzuruna çıkmak için sırada bekler vaziyette görülmektedirler.

Resim 11. Afrasiyab'ta bulunan duvar resminden detay. Üst sırada sırtları izleyiciye dönük 4 bağdaş kurmuş Bey, Batı Gök Türklerini oluşturan 10 Boy'un ileri gelenleri ya da Yabgu'nun yakın çevresi olmalıdır. 3ü birbiri ile sohbet ederken, diz çökmüş olan kişi ise ihtiyaçlarını karşılamak için emirlerini bekler pozisyonunda durmaktadır. Bu sıranın altında atakta duran kişiler, isteklerini Yabgu'ya iletmek için sırada bekleyen elçileridir. En sonda ellerini paltolarının yenlerine sokmuş şekilde bekleyen 2 kişi Kore elçileridir. Onların önündeki 3 kişinin ise Tibet elçileri oldukları düşünülmektedir ki, koluna astığı pars kürkünü (?) hediye olarak getirmişlerdir. Onlarında önünde Varhuman'ın mabeyincisi, beklemelerini söyler şekilde sağ elinin başparmağını havaya kaldırmıştır. Mabeyinci'nin de önünde ayakta duran iki Gök Türk, ihtimalle Yabgu'nun yakın korumalarıdır ve salonun genel asayişinden sorumludurlar. Resimde görülen Türklerin kıyafetleri, kılıçları, çizmeleri, paltoları, kemerleri, kemerlerindeki aplikler, örgülü saçları, küpeleri, kolyeleri gibi en ince detaylar bile mezar (kurgan) buluntuları ve kült alanlarına yerleştirilmiş heykellerle tamamen uyusmaktadır. Kompozisyonda uygun olmayan tek durum; elçilerin Yabgu'nun huzuruna silahları ile çıkamayacak olmalarıdır.

Yine bu süreç, Türk heykellerinde kullanılan ikonografik öğelerde de bir takım farklılıklar yaratır. Klasik dönem, heykellerinde görülen mağrur Beyler, sağ eliyle kap, sol eliyle kılıç (ya da kemerini) tutar şekilde betimlenmişlerdir. Oysa Tengri dağları civarındaki heykellerde, bu ikonografinin dışına çıkılarak bazı yerli unsurlar da görülmeye başlanır. Örneğin, Kırgızistan, Bişkek Tarih Müzesinde ve Petropavlovsk Köy Müzesinde bulunan heykellerin başlıkları, bilinen Türk başlıklarının tamamen dışındadır. Özellikle Bişkek'teki heykelin kıyafeti, silahlı duruşu, v.s. O'nun alışılageldiğimiz Gök Türk Beylerinden farklı birisi olduğunu düşündürür. Her iki heykelin ifade tarzı da güneyli (Budizm) etkilerin açık izlerini yansıtır (Yılmaz 2007:159) (Resim 12).

Resim 12. (a-b-c-d). Batı Gök Türk Beyleri ve Buddha ait heykel başları. Gandhara (Pakistan) ekolü (MS.5.yy.) tasvir sanatında o denli güçlü bir etki yaratmıştır ki, Çin Budizm'ini bile etkilenmiştir. Kaş-burun birleşmesi, göz kapaklarının ifade tarzı, dudak hatta kulaklar, bununla birlikte yüzün dingin hali 4 büstün de ortak yanlarıdır. Ortak olmayan yanları; birbirinden farklı coğrafyalarda bulunmasıdır. (Yılmaz 2007:158). 12 a. Kırgız Tarih Müzesi, Kırgızistan (foto: Kubat Tabaldiev – Anıl Yılmaz); 12 b. Petropavlovsk Köy Müzesi, Kırgızistan (foto: Kubat Tabaldiev – Anıl Yılmaz); 12 c. M.S.6.yy.başı, Peşaver Müzesi, Hindistan (Pugaçenkova 1982:res. 46); 12 d. Tang dönemi, M.S.8.yy., Freer Gallery of Art Smithsonian, Washington D.C.

Yerleşikliğe geçen Türk sayısındaki artış, onların şehirlerde var olan kurumların içine de entegre olmalarına yol açmış olmalıdır. Üst paragrafta örnek verdiğimiz heykeller, belki de bu kurumların başındaki Türkleri temsil etmekteydiler (Yılmaz 2007:159) Bu dönüşümü çok dikkatli yorumlamak gerekmektedir: Çünkü yerleşik yaşamın kurumlarını ve işleyişini tamamen benimser ve sistemin içine girerseniz, bu yapılan toplumsal bir dönüşüm değil asimilasyon

olur. Oysa Türklerin idaresine yeni giren bu coğrafya, çok kısa bir süre sonra tamamen Türkistan olarak anılacaktır.

Bu kültür ortamı içinde kalan şehirlerin, Türk resim sanatına yaptığı katkıyı da değerlendirmek gerekir. Bugün Türk sanatı ile ilgilenen akademisyenlerin çoğu, resim sanatını Uygurlarla beraber başlatma meylindedirler. Oysa Uygur resimlerinde görülen 3 boyut etkisi çok önceleri Soğd sanatında vardır ve bu resimlerin bazıları Türkleri anlatmaktadır. Dolayısıyla 11-12.yy.lara tarihlendirilen Uygur resimlerinden yaklaşık 3-4 yüzyıl önce, Türk idarecilerinin perspektifli resimlerin altında yemek yediklerini söyleyebiliriz (resim 10, 11). Uygur ve Soğd resim sanatı ortak bir damardan beslenir o da Budizm'dir. Dolayısıyla her ikisinin de özü Hint sanatına dayanır. Ancak Soğdiana'da yani Türklerin yerleşik yaşama ilk defa geçtiği yerlerde bazı batılı etkiler de görülür ki, Helenizm'in buradaki köklü uygulamaları sadece Soğd sanatçıları etkilemekle kalmamış, Buddha heykellerin de bile bir sentez (resim 12 c-d). Helenistik etki, Soğdiyana için resim ve heykelle sınırlı kalmış, mimari özellikle de peristilli yapılar, Bactria'da işa edilmiştir (Bernard 2008).

Dolayısıyla Tengri dağları bölgesinin hemen güneyi güçlü uygarlıkların verilerinin sentezlendiği önemli bir noktadır. Batıdan Pers, daha batıdan Grek, güneyden Hint ve doğudan gelen Çin etkileri, önce Soğd ve sonrada onların hamileri Türkler tarafından sentezlenmiştir.

Türklerin Fergana üzerinden, İran ve ötesindeki topluluklarla ilişkisi anlaşılın sadece artistik düzeyde değildir. Yukarıda değindik, Türklerdeki "orun ve ülüş" kavramı kimin nerede durması gerektiği yönünde sadece yöneticiler arasında değil, topluluk içindeki bireylerde de bir otokontrol mekanizması geliştirmişti (İnan 1987:241-254). Ancak Kağanlık büyüyüp, budaklandıkça ihtimalle çok daha sistematik bir idare kurmuş yerleşik imparatorlukların idari taksimatları ve yöneticileri, Türkler tarafından gözlenir hale geldi. Türklerin bu yapıdan etkilendiklerini de, Türkler arasındaki bazı unvanlardan anlıyoruz. Örneğin Kağanlığın ikinci adamı durumundaki *şad* kelimesi, kök olarak Türkçe değildir ve ihtimalle Farsça'dan geçmiştir (Giraud 1999:113; Clauson 1972:866). Keza bir diğer unvan *yabgu* ki Batı'daki Türklerin Kağan mertebesindeki idarecisidir, bu kelime de ihtimalle Bactria bölgesinde Yüe-chi etkisi ile gelişmiştir. Yüe-chilerin etnisite sorunsalını bir tarafa bırakarak, her iki kelimenin de İran ve çevresinde geliştiğini, Türkler tarafından -kullanışlı olduğu anlaşılmalı olacak ki- alındığı görülmektedir (Clauson 1972:873) (Resim 13).

Resim 13. (a-b) Batı Gök Türk dönemi sikkeleri. **a**, Kuva’daki (Fergana) kazılarda bulunmuş bir sikke (MS.6.yy.?) (Fergana müzesi). Ortada Türk tipolojisini gösteren (ay yüzlü, badem gözlü) bir erkek görülmektedir, sol tarafındaki yazıda Türkçe, runik harflerle “qğn” (kağan) ifadesi bulunurken sağ taraftaki yazı “knm ?” net okunamamaktadır. Sikkenin arka tarafında ise Çaç (Taşkent) damgasının etrafında saatin ters yönünde yazılmış kitabe Soğdça, “kağan parası” ifadesi yer almaktadır (Babayar 2007:Kat.no:209) **b**, Kankatepe’de (Çaç/Taşkent) bulunmuş Batı Gök Türk dönemine tarihlendirilen (MS.7.yy.) bir sikke (Özel koleksiyon). Her iki portre de Gök Türk dönemi estetiğini yansıtır. Ay yüzlü badem gözlü portrelerden, kadın olanın başında üç dişli bir taç bulunmaktadır ki bu gelenek heykellerde ve petrogliflerde de karşımıza çıkar. Erkeğin ise örgülü saçları geriye doğru uzatılmıştır. Afrayiyab duvar resimlerinde de aynı şekilde betimlenmiş Türk Beyleri bulunmaktadır (resim 11). (sikkenin arka yüzündeki kitabede Soğdça, “Bu sikke Yabgu İl-Çirdakin” [Babayar 2007:Kat. no:30]).

Tengri dağlarının neredeyse ağaçsız yamaçları, geniş arazilerde hayvancılık yapmaya olanak verse de, ekonomiye çok önemli bir girdi daha sunar: Maden. Gök Türk döneminde sağlanan güven ortamında bu madenler çok daha etkin bir şekilde kullanılıyor olmalıdır. Altın, bakır ve krom gibi madenlerin yanında biliyoruz ki demir’in ayrı bir önemi vardır ve Türkler bu madene fazlasıyla aşınadır. Tarih sahnesine ilk defa çıktıkları yerde maden çıkarma ve işleme işiyle öyle meşguldüler ki, Tengri dağlarında da aynı işi sürdürdükleri net olarak anlaşılmaktadır. Bizans elçisi Zemarkhos’un, İstemi Yabgu’ya gerçekleştirdiği ziyarette, kendisini görmek isteyenler arasında “demir satıcısı” Türklerin de olduğu bilinmektedir (Ligeti 1986:64).

Avrasyalı göçerlerin MÖ.5.yy.dan beri yazı kullandıklarını biliyoruz (Akişev 1978:70-71). Ancak anlaşılan, bu alfabe başlangıçta basit ifadelerin aktarılmasına yardımcı olmuştu. Çünkü o dönemde var olan Türk soylu kağanlar, yerleşiklerle daha yüzeysel siyasi ilişkiler kuruyorlardı. Hunların siyaseti bile Gök Türklerle karşılaştırıldığında çocukça kalır. Çünkü geliştirdikleri diplomasi ikili ilişkiler

üzerinden gidiyordu. Gök Türkler gibi bir yanda Çin ile uğraşırken, diğer yanda Bizans ile Sasanileri devre dışı bırakan bir ilişkiler yumağı kuramamışlardı. Bu sebepten ötürü yukarıda belirttiğimiz gibi Soğdların kullandığı bürokrasi dili Türkleri öyle etkilemiş olmalı ki, Gök Türklerden günümüze ulaşmış en eski edebi ürün olan Bugut yazıtının, taşa Soğdça işlendiğine yukarıda değindik. Günümüze ulaşan gelişmiş Türkçe ile yazılmış ifadeler ise, Türklerin II. Kağanlık devresinden kalmadır ki, Çin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldıkları bir dönemden sonra yazıldıklarını hatırlamak, içerik açısından neden bağımsızlık üzerinde bu kadar yoğun durulduğunu anlamamıza yardımcı olur.

Tüm bu ilişkiler ağı bir araya getirildiğinde; Türklerin Soğdlara ya da Soğdların Türklere yaptıkları katkı o denli girifttir ki, kimin nereye kadar müdahale ettiğini bugün ortaya koymak zor olmaktan öte, neredeyse imkânsızdır. MS.6.yy.da başlayan bu süreç bürokrasi dili, sanat ile sınırlı kalmamıştır. 10.yy.dan itibaren tüm Soğd halkının Karahanlı ve Büyük Selçuklular içinde Türkleşmesi, genetik bir takım katkıları da gözler önüne serecektir. Bu sebeple Soğdların, Türk ticaret ağı içinde yer alan ahilik teşkilatına da nasıl bir katkı sunduğu araştırmaya değer bir konu gibi görülmektedir.

Sonuç olarak 1381 yıl önce yazılmış bir yazıya, Kül Tigin abidesine dönecek olursak aslında Türklerin bizlere hangi sınırlar içinde yaşadıklarını yazmış olduklarını görürüz:

“Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapıya kadar (balklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında pek örgütsüz (ve düzensiz) yaşayan Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerlermiş” (KT.D:2-3)

Bu ifadeyi doğru yorumlayabilirsek, Doğu’da var olan Kingan dağları ile ilgili bir sıkıntımız yok. Ancak batıdaki *Demir Kapı*³⁰ acaba neresi olmalıdır? Öncelikli olarak Batı Türklerinin Tung Yabgu döneminde Kafkaslar üzerinden Azerbaycan’a kadar gittiklerini biliyoruz. Hazar Hakanlığının da Batı Türkleri ile sıkı ilişkiler içinde oldukları açık (Gumilev 1999:234-235). Ancak Kül Tigin abidesindeki *Demir Kapı* burası olamaz, çünkü o dönemde hem Doğu ve Batı Türkler birbirleri ile savaş

³⁰ Aşya’da birden fazla “demir kapı” olduğu bilinmektedir. Sadece ince bir yolla geçilebilen derin vadilerin en dar yerine yapılan bir kontrol noktası kalabalık orduları bile durdurabileceğinden benzer fiziki oluşumlar hep aynı ifade ile açıklanmıştır. Bunlardan biri Kafkaslardadır ve ismi Derbent’tir, Darius ve bazen de İskender geçidi olarak bilinir; diğeri Doğu Türkistan’daki Kara Şar’dadır (bugün Yançi) ve İpek Yolu’nun kilit noktalarından biridir. Bir de Afganistan’da bugün Hayber geçidi olarak bilinen başka bir geçit daha vardır.

Son zamanlarda yapılan bir çalışma bu ifadenin kullanım alanını Macaristan’a kadar genişletmiştir (Baski 2007:78-79).

halindeydiler hem de Kül Tigin, her ne kadar Tung Yabgu da Aşina soyundan olsa, başkasının yaptığı bir seferi bengü taşına hak ettirmesi düşünülemez. Üstelik Kafkaslarda Gök Türk arkeolojik verileri yok gibidir. Yani Türklerin en belirgin maddi kültür verileri olan kült alanları ve heykelleri buralara kadar sarkmamıştır. O halde *Demir Kapı* Kafkaslar'da arayamayız.

Afganistan'ı Orta Asya'ya bağlayan dağ silsilelerinde de aynı isimle bir geçit bulunur. Yine Tardu döneminde Batı Türklerinin etki alanlarını buralara kadar genişlettiklerini biliyoruz (Taşağıl 1995:88). Literatürde Afganistan sınırları içinde bulunmuş Türk döneminden kalma arkeolojik bir veri yoktur, ancak bu olmadığı anlamına gelmez.³¹ Bununla birlikte Kül Tigin yazıtındaki Demir Kapı'nın burası olduğunu da düşünmüyoruz çünkü Kafkaslardaki mantık ile hareket edersek, yine Kül Tigin, Tung Yabgu'nun başarısını kendine mal etmek istemiş olamaz. Kül Tigin'in seferinin—kendi ifadesi ile- Soğdak halkı üzerine yapıldığını biliyoruz. Yazıtlarda da Bactriana ya da Tohara ismiyle ilgili bir bilgi olmadığına göre, *Demir Kapı* ifadesini Soğdiyana – Bactriana sınırında aramamız gerektiğini düşünüyoruz. Burası ihtimalle günümüzde kullanılan ismi ile Karşı'den (Soğdça Nahşeb, Arapça Nesef), Termiz'e giden yol hattında, dağlık bölgede bulunan geçittir (Thomsen 1836:137).³²

Sonuç

Batı Gök Türkleri etki alanlarını yaptıkları seferlerle güneyde Afganistan, batıda Kırım ve Kafkaslar üzerinden Azerbaycan'a kadar genişletmişlerdir. Ancak eski Türklerin ulaştığı siyasi genişlik ile kültürel genişlik eş zamanlı büyümemiştir. Kültür verileri Tengri dağları etrafındaki yaylak ve kışlaklarla sınırlı kalmıştır. Arkeolojik çalışmalar Kırım, Kafkas ve Afganistan'da Gök Türk maddi kültür verileri ile ilgili bir bilgi vermezler. Dolayısıyla çalışmamız kültürel etkileşimin aktif olduğu coğrafyalar üzerine kurgulandığı için sınırlarımız haritada belirtilen alanlar içinde kalmıştır. Yani Gök Türklerin güney-batı sınırını Amu Derya nehri oluşturur. Batıda ise sınır Soğd şehirlerine kadardır. Bu şehirler her ne kadar tam bir teslimiyet

³¹ Yukarıda belirttik: Afganistan bölgesinde 1980'e kadar önemli arkeolojik çalışmalar yapılmıştı. Özellikle Hellenistik dönem şehirlerinde yapılan kazılar bilim dünyasına eşsiz bilgiler sunmuştur. Ancak buralarda son 40 yıldır bırakın akademik bir çalışma yapmayı, var olan miras bile kaybedilmeye başlandı. Bu yüzden Pamir'in yaylak ve kışlaklarında yapılacak bir yüzey araştırması literatüre Batı Gök Türklerle ilgili yeni bilgiler ekleyebilir.

³² Thomsen, Çinli Buddhist rahip Yuan Chwang'ın günlüğünden etkilenerek (Yuan Chwang:100), bu kapının, Semerkant ile Belh'i birbirine bağlayan yol üzerindeki, Kach ilçesinin 90 km. güneyinde yer alan, genişliği 12 ile 20 m. arasında değişen, uzunluğu ise 3 km.yi bulan kayalık geçit olduğunu belirtir. Togan'ın da haritasında "Demir Kapı" aynı yerde gösterilmiştir (Togan 1943). Barthold da aynı yere işaret eder ve bugünkü isminin Buzgala geçidi olduğunu belirtir (Barthold 1990:149).

ile Batı Türk kontrolünde iseler de, kültürel ve etnisite olarak Türklerden tamamen farklıdırlar.

Her iki Gök Türk devletini de dikkate aldığımızda, hakim oldukları coğrafyanın yaşam şekillerini doğrudan etkilediklerini söyleyebiliriz. Kültür, idari taksimat, sanat, ölü kültürü gibi özellikler her iki devlette de özünde hiçbir değişiklik olmadan süre gelmiştir. Her iki devleti de Aşina soyundan gelen Türkler yönetmiştir. Ancak Doğu Türkleri her açıdan bozkır kültürünün son temsilcileri olarak değerlendirilmeleri gerekirken,³³ Batı Türklerinin en önemli özelliği, Türklerin yerleşik yaşama geçişlerine zemin hazırlamalarıdır. Her ne kadar Türklerin sıfırdan tam bir şehir mantığında planladıkları ilk yerleşim Moğolistan sınırları içinde Uygurlar tarafından yapıldıysa da, bu sanki bir istisna gibi durmaktadır. Batı Türklerinin kontrolü altındaki onlarca Soğd şehri, bir sonraki dönemde bu topraklarda kurulacak Karahanlı gibi Türklerin şehirleşmelerine doğrudan katkı yapacaktır. Böylece Orta Asya'ya akacak Türk boylarının çoğunun Batı Türklerinin içinden çıktığını düşünürsek, o zaman Karahanlı, Gazneli ve nihayetinde Selçukluların geliştirdikleri, sanat, ticaret, idare ve bürokrasiyi nasıl en üst noktalara taşıdıklarını daha doğru kavrarız diye düşünmekteyiz.

Arapların Sasanileri yıkarak Türklerle komşu olmaları, Gök Türk ve Türgiş idaresi altındaki bütün halkların Türk olarak algılanmasına neden olmuştu. Karahanlı ve Gazneliler ile birlikte Türkistan kelimesi uzun yıllar literatürde kalacaktır. Selçuklularla durum farklılaşır gibi olsa da,³⁴ Türkistan kelimesi 19.yy.ın ortalarına kadar kullanılmaya devam edecektir.³⁵

³³ Türgişler ve Orhun Uygurları, her açıdan Gök Türklerin devamı gibi hareket ettiklerinden ama kısa ömürlü olduklarından, Türkler içinde bir hanedan değişikliği gibi algılanmalıdır. Zaten her iki devlet de gerek politik gerek idari olarak ne Batı ne de Doğu Türklerinin yanına bile yaklaşamazlar.

³⁴ Dede Korkut'a atf edilen destanlar manzumesinde "İç" ve "Dış Oğuz"dan bahsedilir. Destanlarda işlenen konuların geçmişi her ne kadar Hunlara hatta öncesine kadar götürülebilirse de; görünen o ki ana olay örgüsü, 14.yy. dolaylarında Büyük Selçukluların hâkim olduğu coğrafyada geçmektedir. Eğer Oğuzlar, Osmanlılar üzerinden Balkanlara yayılmasalardı ve Moğol baskısı bu denli şiddetli olmayıp Horasan civarında kalabilirdi, ihtimalle 14.yy.dan itibaren Türkistan kelimesi literatürde İç Oğuz ve Dış Oğuz olarak değişebilirdi.

³⁵ Rus Çarlığı da başlangıçta (19.yy.) bölgeyi "Türkistan" olarak adlandırmakta bir sakınca görmüyordu. Ancak, İngilizlerin Hindistan üzerinden İran ve bahsi geçen topraklarla ilgilenmeye başlaması; ve kendine Türk diyen bir başka büyük imparatorluğun batıda dağılma sürecine girmesi, Türkistan teriminin İngilizler için ne kadar tehlikeli olabileceğini düşündürmüştü olmalı. Çünkü Sanayi devrimi yaşanırken sınırsız ham madde bulabilecek Osmanlıların yeniden kendilerine gelmesi, Batıların kurmayı planladıkları Dünya

Gök Türk coğrafyasında kültürel geçiş yaratan bir diğer bölge Ordos'tur. Sarı nehrin (Huang he) kuzeye geniş bir kavis yaptığı alanı kapsayan bölgede kurulan siyasi oluşumlar ve şehirler, aynı Tengri dağlarında olduğu gibi hem göçer, hem de yerleşik kültür izleri taşımaktadır. Ancak bu bölgeye komşu olan Türkler ve Çinliler arasındaki ilişki, Tengri dağlarında olduğundan biraz daha farklı bir yol izlemiştir.

Çalışmamızın boyutu çok arttığından, Ordos bölgesini başka bir makalenin konusu olarak incelemeyi tercih ettik.

Kaynaklar

Kaynak Eserler

- Arrian *Anabasis Alexandri Books I-IV*, ed. E. Iliff Robson, Vol. I, Cambridge-Massachusetts Harvard University Press, 1967.
- Buck 1927 Carl D. Buck, "A new Darius inscription", *Linguistic Society of America*, Vol. 3, No: 1:1-5.
- Bugut Saadet Çağatay – Semih Tezcan, "Köktürk tarihinin çok önemli bir belgesi: Sogutça Bugut yazıtı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, S. 217, Ankara 1975: 245-252.
- Chavannes 2013 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Herodotos *Herodotus*, trans. A.D.Godley, Vol. II, London – New York, 1921.
Herodotus, trans. A.D.Godley, Vol. III, London – New York, 1922.
- İbni Fadlan İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletü'bnî Fadlan), Çev.: Lûtfî Doğan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 1954:59-80.
- İbn Hurdazbih İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev.: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2008
- Kent 1937 Roland G. Kent, "The Daiva-Inscription of Xerxes", *Society of America*, Vol. 13, No: 4:292-305.

---

düzenini alt üst edebilirdi. Bu yüzden İngiltere öncülüğünde "Türkistan" kavramı literatürde şekil değiştirirken, "Orta Asya" terimi ortaya çıktı. Bu terim değişikliği bölgeye akademik amaçlarla gelen araştırmacıların yayınlarından da anlaşılabilir. Türkistan'ın dünyaca tanınmasına yardım eden araştırmacılardan biri Stein, 1900 yılında başladığı Türkistan macerasında, 1909 yılından itibaren "Batı Türkistan" için "Central Asia" ifadesini kullanırken, "Doğu Türkistan" için "Chinese Turkestan" tabirini tercih etmiştir (Walker 2008:51). Rus yayınlarında da 19.yy.a kadar sıkıntı yaratmayan bu terim, yine aynı şekilde Tsentralnoy Azii (Orta/Merkezi Asya) olarak değişmiştir.

- Kül Tigin Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:1988
- Mau Tsai 2011 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge yayınları, İstanbul.
- Menandri Protectoris B.G. Niebuhr, “Ex Historia Menandri Protectoris Excerpta de Legationibus Barbarorum ad Romanos”, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Pars I, Bonn 1829:281-444.
- Narşahi Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer en-Narşahi, *Târîh-i Buhara*, Çev.: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2013
- Ongin Gerard Clauson, “The Ongin inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3/4 (Oct., 1957):177-192.
- Rawlinson 1848 H.C.Rawlinson, “The Persian cuneiform inscription at Behistun, decyphered and translated; with a memoir on Persian cuneiform inscriptions in general, and on that of Behistun in Particular”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 10:I-LXXI, 1-349.
- Strabo *The Geography of Strabo*, ed. H. L. Jones, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: 1924.
- Taberi *The History of al-Tabari, Volume XXV The End of Expansion*, Trans. Khalid Yahya Blankinship, New York: 1989.
- Tonyukuk Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara:1994.
- Yuan Chwang *Yuan Chwang’s Travel in India 629-645 A.D.*, Trans.: Thomas Watters M.R.A.S. (edited after his death by T.W.Rhys Davids, F.B.A. – S.W. Bushell, M.D.; C.M.G.), London 1904.

Güncel Araştırmalar

- Akişev 1978 K.A. Akişev, *Kurgan Issık*, Moskva.
- Albaum 1975 L.İ. Albaum, *Jibopis Afrasiaba*, Taşkent.
- Alimov 2004 Risbek Alimov, “Koçkor’daki Türgeş yazıtları”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 1:13-43.
- Anohin 2006 A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Çev.: Zekeriya Davut – Jannet Meyermanova, Kömen yayınları, Konya.
- Aydın 2012a Erhan Aydın, “Yenisey yazıtlarını nasıl tarihlendirebilir?”, *Turkish Studies*, 7/2:161-168.
- Aydın 2012b Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)*, Kömen Yayınları, Konya 2012.
- Babayar 2007 Gayrullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA Yayınları, Ankara.

- Barthold 1990 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.: Hakkı Dursun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Baski 2007 İmre Baski, “Demirkapılar (Temır Qapriy, Vaskapu, Dömörkapu)”, *Turkish Studies*, Vol. 2, Iss. 2:73-88.
- Bernard 2008 Paul Bernard, “The Greek Colony at Ai Khanum and Hellenism in Central Asia”, *Afghanistan*, National Geographic Society Press, Washington D.C.
- Chikisheva 2008 T.A. Chikisheva, “The origin of the early nomadic populations of Tuva: Craniometrical evidence”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 36/4:120-139.
- Eberhard 1996 W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Terc.: Nimet Uluğtuğ, Ankara.
- Gibbon 1854 Edward Gibbon, *The History of The Decline and Fall of the Roman Empire*, Boston. Gimbutas 1963
- María Gimbutas, “The Indo-Europeans: Archeological problems” *American Anthropologist*, New Series, Vol. 65, No. 4 (Aug., 1963):815-836.
- Giraud 1999 René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kağan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, Çev.: İsmail Mangaltepe, İstanbul.
- González-Ruiz 2012 M. González Ruiz – C. Santos – X. Jordana – M. Simón – C. Lalueza Fox – vd., “Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia)”, *PLoS ONE*, Vol. 7, Issue 11: 1-11.
- www.plosone.org
- Griyaznov 1950 M.P. Griyaznov, “Minusinskiye kamenniye babı sviyazi s nekotormi noviyimi materialı”, *Soyetskaya Arheologiya*, 1950, S. 12, s. 128-156.
- Heine-Geldern 1964 Robert Heine-Geldern, “Comments on Gimbutas ‘The Indo-Europeans: Archeological Problems’”, *American Anthropologist*, New Series, Vol. 66, No. 4, Part 1 (Aug., 1964):889-893
- İnan 1997 Abdülkadir İnan, “‘Orun’ ve ‘Ülüş’ meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: 241-254.
- Jettmar 1956 Karl Jettmar, “Zur Wanderungsgeschichte der Iranier”, *Die Wiener Schule der Völkerkunde: Festschrift zum 25jähriegen Bestand*. Hrsg. J. Haeckel (u.a.), Wien:327-348.
- Karcaubay 2013 Sartkojauli Karcaubay – Cantekin Karcaubay, “Göktürk’ün toprak halkı”, *Atlas*, S. 238, İstanbul: 62-76.
- Kızlasov 1981 İ.L. Kızlasov – N.V. Naşekin, “İzvayaniye s Yeniseyskoy Nadpisyu s Ozera Açık-kul” *Soyetskaya Arheologiya*, 3:262-267.
- Kızlasov 1991 L.R. Kızlasov, *Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Abakan 1991.
- Kiryushin – Solodovnikov 2011 Yu.F. Kiryushin - K.N. Solodovnikov, “The origins of the Andronovo (Fedorovka) population of southwestern

- Siberia, based on a middle bronze age cranial series from the Altai forest-steppe zone”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 38/4:122–142.
- Kozintsev 2008 A.G. Kozintsev, “The ‘Mediterraneans’ of southern Siberia and Kazakhstan, Indo-European migrations, and the origins of the Scythians: A multivariate craniometric analysis”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 36/4:140-144.
- Kozintsev 2009 A.G. Kozintsev, “Craniometric evidence of the early Caucasoid migrations to Siberia and eastern Central Asia with reference to the Indo-European problem”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 37/4:125-134.
- Kubarev 2005 G.V. Kubarev, *Kultura Drevnih Tyurok Altaya*, Novosibirisk.
- Kubarev 2009 V.D. Kubarev, “Two Bronze age stel in Gorny Altai”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 37/1:34-38.
- Leslie 1982 D.D.Leslie – K.H.J.Gardiner, “Chinese knowledge of western Asia during the Han”, *T'ung Pao*, Vol. LXVIII, Livr. 4/5: 254-308.
- Li 2010 Chunxiang Li - Hongjie Li - Yinju Cui - Chengzhi Xie - Dawei Cai - Wenyng Li - Victor H Mair - Zhi Xu - Quanchao Zhang - Idelisi Abuduresule - Li Jin - Hong Zhui - Hui Zhou, “Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the early Bronze Age”, *BMC Biology*, Vol. 8:15.
<http://www.biomedcentral.com/1741-7007/8/15>
- Ligeti 1986 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev.: Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Livşits 2000 V.A. Livşits, “Eski Türk yazısının ortaya çıkışı üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Çev.: S. Gömeç – T. Ölçekçi, 20/31:37-50.
- Mallory 2010 J.P. Mallory, “Bronze age languages of Tarim Basin”, *Expedition*, Volume 52, Number 3:44-53.
- Molodin 2012 V.I. Molodin - A.S. Pilipenko - A.A. Zhuravlev - R.O. Trapezov - A.G. Romaschenko, “An analysis of Mitochondrial Dna from the Pakhomovskaya population of the Late Bronze Age, Western Siberia”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 40/4:62–69.
- Minorsky 1937 V. Minorsky, *Hudud al-'Alam, The Regions of the World A Persian Geography, 372 A.H. - 982 A.D.*, Oxford – London.
- Moldabayeva 2005 Dâna Moldabayeva, “Sır Derya” havzasının Türk tarihindeki yeri ve önemi”, *Bilgi*, Güz, S. 35:1-16.
- Olhovskiy 1990 V.S. Olhovskiy – L.L. Galkin, “Kultoviy kompleks na Ustyurte”, *Soyetskaya Arheologiya*, 4:196-206.
- Ögel 1991 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Pugaçenkova 1982 G.A. Pugaçenkova, *İskusstvo Gandbarz*, Moskva.
- Ross – Thomsen 1930 E. Denison Ross - Vilhelm Thomsen, "The Tonyukuk Inscription: "Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 6, No. 1:37-43.
- Sertkaya 2008 Osman F. Sertkaya, "Göktürk (Runic) harfli yazıtların envanter, alfabe ve bibliyografya problemleri üzerine", *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2:7-34.
- Spurkland 2005 Terje Spurkland, *Norwegian Runes and Runic Inscriptions*, The Boydell Press, Woodbridge – Great Britain.
- Stöllner 2013 Thomas Stöllner – Zaynolla Samaşev, *Unbekanntes Kasachstan Archäologie im Herzen Asien*, Band I, Bochum.
- Taşagıl 1995 Ahmet Taşagıl, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Taşagıl 2012 Ahmet Taşagıl, "Türkistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul:556-560.
- Togan 1943 Zeki Velidi Togan, *Türküli Haritası*, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul-Ankara.
- Thomsen 1896 Vilhelm Ludvig Peter Thomsen, *Inscriptions de l'Orknon déchiffrées*. Helsingfors.
- Volkov 1995 Vitali Volkov, "Early nomads of Mongolia", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley:318-332.
- Walker 2008 Annabel Walker, "Sir Aurel Stein Chronology", *Handbook to the Collections of Sir Aurel Stein in the UK*, Ed. Helen Wang and John Perkins, The British Museum Publishing, London: 50-59.
- Yablonsky 2010 Leonid Teodorovich Yablonsky, "New excavations of the Early Nomadic burial ground at Filipovka (Southern Ural Region, Russia)", *American Journal of Archaeology*, 114:129-143.
- Yılmaz 2007 Anıl Yılmaz, "Çuy bölgesinde bulunmuş Göktürk dönemine ait iki heykeli yeniden değerlendirmek", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Bışkek: 155-165.
- Yılmaz-Telci 2010 Anıl Yılmaz – Cahit Telci, "Türk kültür terminolojisinde göç kavramı üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, Ankara:14-33.